

ВІЙНА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН¹

Частина 1

Анатолій ЄРМОЛЕНКО (модератор),
член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор,
директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
a_yermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

Радий усіх вас бачити на нашому заході, круглому столі «Війна як соціокультурний феномен». Російсько-українська війна — це трагедія нашого народу, це війна, в якій гинуть люди. Тому я прошу вшанувати світлу пам'ять усіх загиблих в російсько-українській війні. Дякую!

Перед тим як перейти безпосередньо до роботи нашого круглого столу, хочу привітати всіх нас з важливою подією. Адже учора наша держава і наша країна отримала кандидатство у члени ЄС. І хоча це рішення має ще бути остаточно затверджено, а шлях від кандидата до повноправного члена ЄС — тривалий, адже треба виконати чимало вимог і пройти ще через відповідні процедури, але ще один, вкрай важливий, крок уже зроблено. Цей круглий стіл присвячено темі війни, точніше, темі неоголошеної війни Росії проти України, саме неоголошеної.

Варто зауважити, що одразу після нападу РФ на Україну наш Інститут провів засідання Вченої ради, на якому було ухвалено Декларацію, звернення науковців Інституту до філософів світу, в якій зокрема йдеться про таке: «Сьогодні ми більше ніж будь-коли відчуваємо себе рівноправною частиною вільного демократичного світу і готові як науковці, філософи, інтелектуали співпрацювати з колегами з інших країн усього світу, щоб разом сприяти утвердженню цінностей, на основі яких і в ім'я яких будується цивілізований світовий порядок».

Це вже другий круглий стіл, який присвячено російсько-українській війні, перший відбувся 2014 року під назвою «Війна і суспільство», матеріали якого видано в першому числі «Філософської думки» за 2015 рік. Його тематику великою мірою було присвячено гібридній війні. На жаль, відтоді війна не закінчилася. Понад це, відбувається її ескалація. Російсько-українська війна триває вже майже чотири місяці. Щоправда, в Росії її називають спеціальною військовою операцією.

У зв'язку з тим, що це вторгнення прикривається ще й концепцією єдиного чи то одного народу, я кажу: керманічі мого народу, руські князі,

¹ Засідання круглого столу було проведено 25 червня 2022 року в онлайн-режимі.

розпочинаючи війну, заявляли: «іду на Ви», а теперішні очільники Росії то заявляють: «нас там нет», «нікакoй войны нет», «это только специальная военная операция». Ось така семантична еквілібристика, до того ж у російській мові немає розрізнення між словами «воєнна» та «військова».

Ця війна принесла вже багато горя, людських втрат і матеріальних збитків. *Понад 10 тисяч загинили і поранених тільки серед цивільного населення, зруйновані міста і села. Ви стежите за інформацією, яка, на жаль, постійно і драматично змінюється.*

Крім матеріальних збитків, яких зазнала Україна під час цієї війни, що сягають понад 1 трлн доларів, вона зазнала і величезної руйнації культурної інфраструктури, які є проявом національної ідентичності українського народу, серед яких можна виокремити такі: повністю зруйновано понад 100, а пошкоджено *понад 1000 навчальних закладів*. Ракетними ударами пошкоджено меморіальний *Центр Голокосту «Бабин Яр»*. Під час наступу російських військ у селищі Іванків Київської області згорів історико-краєзнавчий музей, де зберігалися роботи всесвітньо відомої художниці наївного мистецтва *Марії Примаченко; великих пошкоджень зазнав меморіальний музей фундатора української філософії, протагоніста філософії діалогу Григорія Сковороди в селі Сковородинівка Харківської області. Пошкоджені будівлі Харківського університету імені В.Н. Каразіна.*

Звісно, війна — це таке явище, яке має багато вимірів, що потребує вивчення і дослідження. Його коментують, інтерпретують, пояснюють фахівці різних професій: політичні, військові експерти, історики та економісти. Назва нашого круглого столу «Війна як соціокультурний феномен», на перший погляд, здається досить широкою і навіть ціннісно нейтральною. Звісно, всі ми як громадяни України не можемо дивитись на це неупереджено. Проте як філософи-науковці ми прагнемо такої неупередженості, об'єктивності та ідеологічної незаангажованості, про що й свідчить тематика круглого столу. В осмисленні цих подій велика роль також фахівців соціогуманітарних наук: філософів, істориків, соціологів, політологів.

Дозвольте передати слово Віталію Нечипоренку, заступнику головного редактора «Філософської думки», який проінформує вас про регламент нашої подальшої роботи.

Віталій НЕЧИПОРЕНКО (модератор), кандидат філософських наук, заступник головного редактора журналу «Філософська думка», старший науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
wnech@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0198-5289>

Шановні учасники! Вітаю усіх від імені редакції науково-теоретичного часопису «Філософська думка». Хочу сказати лише три речі.

По-перше, прошу всіх самостійно вирішувати, як діяти при виникненні небезпеки — повітряної тривоги, обстрілу тощо. Навіть якщо ви в такий момент виступаєте, а ступінь загрози для вашого життя великий, прошу надавати перевагу особистій безпеці.

По-друге, прошу дотримуватись регламенту нашого круглого столу. Як сказав Анатолій Миколайович, тема була обрана широка і ми почуємо багато цікавих думок. Важливо, щоб ми почули їх від більшої кількості учасників. Ми постараємося якомога повніше відобразити їх на сторінках нашого часопису, адже вже за кількістю заявок на участь зрозуміло, що філософи не залишилися осторонь у відображенні цього трагічного явища — війни російської орди проти України, у пошуках його причин, у поясненні його теперішніх та майбутніх наслідків для суспільства та культури.

По-третє, тема війни не тільки широка в предметному сенсі, а й відображає масштабні соціально-економічні, політичні та інші процеси, які не завершуються навіть у разі припинення бойових дій. Їхній вплив на наше суспільство буде відчутним ще довгі роки, а може, і десятиріччя. Тому в нашому журналі започатковано рубрику (поки що у попередньому формулюванні) «Філософські дискурси війни», в ній ми плануємо у вигляді статей чи есеїв опублікувати також і матеріали тих учасників, які не встигнуть сьогодні виступити.

На мою думку, філософи можуть і мають не тільки долучатися до теоретичного осмислення феномену війни, а й пропонувати суспільству ідеї та концепції, які допомагають подолати негативні соціально-культурні наслідки бойових дій, значних людських та матеріальних втрат тощо, які також дають орієнтири повоєнного розвитку у напрямку демократії, розбудови більш цивілізованого суспільства та правової держави. Військова перемога має стати підґрунтям для вдосконалення засад соціального життя України та головних інституцій держави, відкрити країні перспективи долучення до спільноти вільних та цивілізованих народів Європи.

*Анатолій ЄРМОЛЕНКО, член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України*

Відповідальність інтелектуалів у дискурсі війни в сучасній філософії

Почну з такого невеличкого зауваження з цього приводу: на початку російського вторгнення до мене звернулись від Громадського радіо, щоб я прокоментував ці події. Зокрема, ведучий мене запитав: «Чи хтось із російських колег-філософів зв'язувався зі мною, чи висловлював хоча б якимось занепокоєнням?» Я відповів: «Ніхто!» І хоча співпрацю нашого Інституту філософії з росіянами фактично припинено з 2014 року, проте багато хто з працівників нашого Інституту до війни мали досить щільні наукові зв'язки з Росією. Я певен, що й вони не отримували якихось листів із засудженням російської агресії або, принаймні, висловленням солідарності з українцями.

Подібна ситуація і з Білоруссю. Не так давно, 2019 року, ми уклали угоду з Інститутом філософії НАН Білорусі про співпрацю. З початком війни я написав директорів Інституту Анатолію Лавриновичу листа-повідомлення про припинення в односторонньому порядку цієї угоди про співпрацю у зв'язку з тим, що Білорусь є союзником Росії у війні проти України. На цей лист він відповів: «С большим сожалением воспринимаю Вашу информацию. С другой стороны, я Вас очень хорошо понимаю. Мне очень жаль, что так всё произошло. Будем, тем не менее, надеяться на лучшее». Тут, висловлено, принаймні, якимось розумінням ситуації.

А як могло бути інакше, хіба могли російські філософи, науковці загалом висловити солідарність із українськими науковцями? Адже сотні ректорів університетів Росії підписали ганебну Відозву спілки ректорів 4 березня на підтримку вторгнення Росії в Україну, на підтримку Путіна, серед них і ректор Московського університету Віктор Садовничий, родом з України, з Харківської області. Певен, що ви всі про це добре знаєте. Але я хотів зауважити, що ця відозва мені нагадала іншу відозву, а саме Звернення німецьких професорів до Гітлера 1933 року, яку підписали близько 1000 науковців Німеччини, зокрема і всім відомі нам філософи, такі як Арнольд Гелен, Ганс Георг Гадамер та ін. Мартин Гайдегер взагалі виступив з програмною промовою, в якій йшлося про те, що прихід націонал-соціалістичної партії — це не тільки політична революція, це революція онтологічна, революція в усьому німецькому бутті.

У наш час ми спостерігаємо іншу «онтологічну революцію», націонал-соціалістичну революцію в Росії, хоча це не є чимось новим чи цілковито несподіваним. Я вважаю, що попри всю марксистсько-ленінську риторику і сталінський режим був латентним російським націонал-соціалізмом, про це свідчать не тільки виступ Сталіна на урочистостях 24 червня 1945 року на честь перемоги, а й інші, ще довоєнні його виступи. Про це свідчать загравання з Православною церквою, зрештою перетворення марксистсько-ленінської ідеології на політичну релігію, а про політику годі й говорити. Так само російським націонал-соціалізмом був і режим пізнього, або вітхого тоталітаризму за часів Л. Брежнєва, засадовою для якого була ідеологема «советского народа как новой исторической общности», серцевиною якої був концепт «русского народа».

Сьогодні нацизм в Росії проявився відкрито, він позначився навіть на символіці — недолугій свастиці. Який націонал-соціалізм, така і свастика! Про це свідчить і той факт, що у правовій площині в російському законодавстві вже давно діє принцип пріоритету внутрішніх законів над міжнародним правом. В етиці — це жахлива перевага партикуляристського етосу, архаїчних звичаїв та традицій, що зорієнтовані на минуле. Слід зазначити, що сьогодні, коли путінський режим порівнюють із фашизмом чи націонал-соціалізмом, нерідко зауважують, що в ньому немає якоїсь єдиної ідеології, ідеології, так би мовити, з «єдиного шматка». І це справді так! Тому слід зауважити такий собі

постмодерністський націонал-соціалізм, складниками якого є концепти пост-правди та постморалі. Це ідеологічний феномен, коли геть усе — православний фундаменталізм, євразійство, нацизм, фашизм, соціалізм і комунізм — увесь цей «руський мір», усе це ідеологічне лахміття цинічно використовують задля однієї мети: зміцнення влади Путіна. Причому російські філософи також надають певні свої послуги для легітимації таких дій. Можна згадати тут про публікацію у «Вопросах философии» статей про «один народ». І це почалось не сьогодні.

З цього приводу хочу згадати одну зустріч з московськими колегами, що відбулась 2005 року на Міжнародному симпозіумі «Суспільна мораль: методологія дослідження, нормативно-етичні та етико-прикладні проблеми» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згадаймо, це були часи, коли Росія розпочинала економічні й торговельні війни (м'ясну, молочну) проти України, саботуючи торгівлю товарами з нашою країною. Після конференції, в неформальному спілкуванні я зауважив як позитивний факт проведення цієї конференції разом із російськими філософами попри торговельно-економічну війну з боку Росії. На мій подив, один із членів російської делегації заперечив: «А никакой войны нет».

Однак є ще й інший вимір цих подій: з початком війни до мене звернулись із пропозицією підтримки чимало моїх колег з багатьох країн світу, зокрема з Аргентини — Альберто Даміані, з Америки — Вікторіо Гьосле і багато інших. До речі, хочу зауважити інтерв'ю Гьосле для журналу «*Münchener Merkur*» під назвою «Путін буде надзвичайно жорстоким»², яке він дав у березні, одразу після нападу Росії на Україну. Також варто згадати його статтю 2015 року «Влада та експансія. Чому сьогоднішня Росія небезпечніша від Радянського Союзу 70-х років»³.

І цей дискурс триває. Ви знаєте про статтю Юргена Габермаса «Дилема Заходу. Війна та обурення» в газеті «*Süddeutsche Zeitung*», а також, сподіваюсь, мою відповідь на цю статтю «Спротив замість перемовин», опубліковану в газеті «*Frankfurter Allgemeine Zeitung*», переклад якої опубліковано в 3-му числі часопису «Філософська думка». Варто зауважити, що певною мірою цей дискурс, який Габермас означив як «дилема Заходу», відбиває не тільки інтелектуальні настрої в Німеччині, а й політичні позиції, і не тільки в Німеччині. Адже, згідно з Габермасом, «дилема, перед якою опинився Захід, очевидна, вона полягає у необхідності вибору між двома сповненими ризиків альтернативами, тобто між подвійним злом — поразка України або ескалація обмеженого конфлікту до Третьої світової війни». Наполягаючи на цій дилемі, Габермас вважає, що Україна «не має виграти цю війну», але

² Hösle, V. (2022). Putin wird äußerst brutal vorgehen (im Interview). *Münchener Merkur*, 53 (5./6. März), 5 (див. також: <https://www.merkur.de/politik/ukraine-krieg-schweden-putin-russland-angriff-baltikum-geschichte-merkel-europa-news-91392394.html>).

³ Hösle, V. (2015). Macht und Expansion. Warum das heutige Russland gefährlicher ist als die Sowjetunion der 70er Jahre. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 6.

має «не програти». Опонуючи цій позиції Габермаса, я зауважую, що тут «немає дилеми», Україна має не тільки «не програти у цій війні». Україна має перемогти!

Проте я не хотів би, щоб ми через цю публікацію Габермаса почали цілковито ставити під сумнів філософію комунікації та етику дискурсу. Гадаю, що дискурсивна етика відповідальності якраз і вможливорює критику таких ідеологічних конструкцій. Принцип дискурсу дає можливість тестувати конкретні дії політиків та пропагандистів, їхні ідеологічні навіювання. Звісно, тут велика роль фахівців-експертів, які розуміються на тих чи тих проблемах, вони особливо потрібні за часів війни. Але тут має бути й особлива роль філософії як берегині розуму.

Тут у пригоді стане і критична методологія спростування перформативної суперечності твердження самому собі, виявлення прихованих перлокутивів, і глибинна герменевтика, наприклад, коли російські пропагандисти застосовують історіографію, намагаючись довести, що росіяни та українці — це один народ, або звертаються до концепту «історичної справедливості» як засобу квазілегітимації імперіалістичної політики. Така вульгарна історіографія перетворюється на ідеологію, для розвінчання якої слід використовувати концепцію критики ідеології, яку розробляли Апель і Габермас, полемізуючи з Г.-Г. Гадамером у праці «Hermeneutik und Ideologiekritik».

Звісно, я не можу не згадати ще одного німецького філософа Дитриха Бюлера, великого друга і симпатика України, який одразу після початку війни написав мені листа, у якому висловив свою підтримку, навіть запропонував прихисток усій моїй родині. Звісно, я як директор Інституту філософії не міг скористатися його дружнім запрошенням. У зв'язку з цим хочу зауважити таке: Бюлер дуже відомий філософ, засновник Центру Ганса Йонаса, впродовж тривалого часу був його очільником, а зараз — Почесний голова цього центру, який гуртує багатьох німецьких і не тільки німецьких інтелектуалів. Ця досить впливова наукова організація вже на початку війни Росії проти України надіслала німецькому урядові звернення з вимогою підтримати Україну в боротьбі з російською агресією. Зокрема, в ній йшлося і про припинення Північного потоку—2, і про надання нам зброї тощо. Так діє народна, зокрема й наукова, дипломатія. Складно стверджувати напевне, наскільки такі звернення впливають на уряд ФРН. Однак той факт, що позиція керівництва Німеччини щодо України, хоч і дещо повільно, змінюється, безсумнівно, є результатом і дії громадянського суспільства, зокрема й Центру Ганса Йонаса.

Додам також, що 11—12 червня цього року в Бад Кісінгені відбувся симпозіум «Дискурс і відповідальність за доби кризи та війни за умов диджиталізації», на якому ключовим питанням було питання російської агресії проти України. На цьому симпозіумі була проголошена й моя доповідь «Спільна відповідальність інтелектуалів за умов російської агресії проти України». Зауважу, що слоган цього симпозіуму був таким: «У захваті перед звитяж-

ною боротьбою за свободу українок і українців, які з президентом Зеленським на чолі боронять і свободу Європи». Він перегукується з тією посвятою, яку дає Бьолер у своїй статті «Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем», опублікованій в попередньому числі «Філософської думки»⁴.

Це дуже важлива оцінка, адже це оцінка європейського інтелектуала, філософа зі світовим іменем. Справді, українці боронять свободу Європи, боронять європейські, а точніше, загальнолюдські цінності, згідно з якими ми боронимо і самих себе. Тому, говорячи про війну Росії проти України, варто зауважити, що з боку Росії — це загарбницька імперіалістична війна, з боку України — це *національно-визвольна народна війна*. Саме на такому визначенні я хотів би зробити наголос, і, на мою думку, не варто використовувати в назві нашої боротьби з російською навалою советську кальку про «вітчизняну війну».

Ця війна — складник багаторічних, навіть вікових, *національно-визвольних змагань* України з Росією, це війна за визволення нашого народу від російських загарбників. Урешті-решт, це війна за наше існування як держави, народу, нації. Адже путінські агресори під ідеологемами «одного народу», «руського міра» хочуть знищити все українське: культуру, звичаї, традиції, мову, віру. Це не боротьба культур чи цивілізацій, це боротьба культури з войовничим невіглаством, це боротьба цивілізації з варварством.

Причому ми боронимо свою землю і себе не тільки як етнос, або націю. Ми боронимо себе і як політичну націю із загальнолюдськими або універсалістськими цінностями, протагоністом яких був і Апель. Я тут застосовую поняття саме універсалістських цінностей, адже поняття загальнолюдських цінностей є емпіричним, а тому певною мірою партикулярістським, що не може претендувати на загальну значущість. Універсалістські норми і цінності поставали впродовж історії всього людства: від золотого правила моральності через принцип універсалізації категоричного імперативу Канта, узагальненого розумом, аж до принципу дискурсу комунікативної філософії, який є інтерсуб'єктивним розумом. Тому цінності, угрунтовані принципом універсалізації, чинні для всіх розумних істот, навіть для Бога, як зауважував Кант. До того ж застосування такого розуму потребує мужності — ще раз звернімося до Канта.

Принцип універсалізації не є якимось узагальненням, спільним знаменником, якимось шаблоном, під який мають бути підведені та уніфіковані партикулярні культури. У вигляді запитання він звучить так: «Чи погодився б будь-хто і без примусу з максимою дії, а також із тими наслідками та побічними наслідками, які згодом впливатимуть з її всезагального застосування, аби вона стала всезагальним законом?» У стверджувальному вигляді цей принцип постає як принцип дискурсу (принцип «D»), який і є

⁴ Бьолер, Д. (2022). Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем. *Філософська думка*, 2, 7.

інстанцією обґрунтування моральних належностей і соціальних (правових, політичних, економічних тощо) норм та інституцій. Ствердження і застосування цього принципу і потребує тих цінностей, які називають європейськими, або загальнолюдськими, які й заперечує сучасна Росія, зокрема через примат внутрішнього права над міжнародним.

Сьогодні ці цінності спираються на інтерсуб'єктивний розум громадян і громадянського суспільства, розвиненість якого уможливорює тестування актуальних норм і ціннісних орієнтацій сучасного суспільства, тобто він може діяти операціонально, як принцип прикладної етики. Як зауважує Бьолер у підготовленій для нашого журналу статті: «Пов'язана з принципом «D» орієнтація є цілком достатньою і в ситуації підступної (*hinterhältiger*) влади і брехливої пропаганди, властивих, наприклад, терористичним режимам, вбивцям та воєнним злочинцям, на кшталт путінської влади. Адже для виправдання їхніх дій, їхніх злочинів навряд чи можна очікувати обґрунтованої згоди всіх можливих партнерів у дискурсі, проте така згода цілком очікувана для засудження, покарання та ізоляції таких злочинців»⁵.

Звісно, аби цей принцип діяв, треба пройти довгий і тривалий шлях, який називають процесом історичного навчання (*Lernprozess*) і засвоєння загальнолюдських цінностей. Навіть для Європи цей шлях не був простим, очевидним і операціональним. Адже дилему цінності *versus* інтереси часто густо розв'язують на користь інтересів. Розуміння пріоритету цих цінностей потребує не тільки розуму, воно потребує мудрості, проте воно потребує ще й відваги та звитяги, тим паче, що дискусувати досить складно, коли в тебе стріляють.

Такого розуму якраз і бракує сучасній Росії, яка знову пішла колом свого історичного розвитку. Але цього розуму не позичати нам, українцям. Цей інтерсуб'єктивний розум формувався як громадянське суспільство на Майдані під час Помаранчевої революції, він перетворив наше суспільство на політичну націю Революцією Гідності, він загартувався в боях нашої звитяжної армії в національно-визвольній війні проти російських загарбників. Це приклад практичного розуму і мудрості нашого народу, це приклад мужності і звитяги наших Збройних Сил. У зв'язку з цим хочу зауважити, що серед захисників нашої Батьківщини є й співробітник нашого інституту Олександр Киричок, який братиме участь і в роботі сьогоднішнього круглого столу. У ТрО Києва бере участь співробітниця нашого Інституту Віта Титаренко.

Окремо слід зауважити, що відповідно до нормативно-правових документів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Президента України та розпоряджень Президента НАН України частину приміщень Інституту філософії, на клопотання народного депутата України Людмили Буймістер за погодженням з керівництвом НАН України, було передано у

⁵ Бьолер, Д. (2022). Єдність розуму та його диференціація за Карлом-Отто Апелем. *Філософська думка*, 2, 18.

тимчасове користування ТрО Шевченківського району. Приміщення Інституту використовували як координаційний штаб, навчально-тренувальні аудиторії та місце тимчасового розміщення особового складу ТрО.

Адміністрація Інституту доклала максимум зусиль для допомоги захисникам нашої Батьківщини. Зокрема, було організовано цілодобове чергування адміністрації. Майже 24 години на добу в установі був присутній учений секретар ІФ Роман Самчук, який спільно з молодшим науковим співробітником Тарасом Маменком та технічним працівником Інституту Юрієм Пендюром допомагали забезпечувати функціонування будівлі та здійснювати контроль пропускового режиму. Інститут філософії отримав подяку від народного депутата Верховної Ради України Людмили Буймістер «за сприяння зміцненню обороноздатності у ключовий період війни з російськими окупантами, а саме у період оборони Києва».

Україна має не тільки «не програти у цій війні». Україна має перемогти! Україна перемаже!

Слава Україні!

Євген ГОЛОВАХА, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціології НАН України

Перспектива світових війн і соціальні наслідки війни в Україні

У ХХ сторіччі визнання потенційними учасниками світового ядерного конфлікту принципу взаємної непомірної шкоди від застосування ядерної зброї стримувало потенційного агресора від спокуси застосування військової сили аж до початку нового етапу протистояння західних демократій і Росії, яка зараз намагається за допомоги окупації та анексії територій України повернути світ до часів світових війн ХХ сторіччя. У цій ситуації виникають серйозні сумніви щодо дієвості вироблених у минулому механізмів запобігання світовим війнам. Експерти дотримуються різних точок зору щодо можливості запобігання черговій світовій війні. Оптимістичний погляд найяскравіше представлений професором Гарвардського університету Стівеном Пінкером, який написав бестселер «Добрі ангели нашої природи. Зменшення насильства в історії та його причини» (2011). На підставі аналізу великого статистичного матеріалу автор дійшов висновку, що поширення грамотності, демократії, розвиток наднаціональних інститутів, а також нові технології (починаючи з атомної бомби і закінчуючи телебаченням та інтернетом) послабили стимули для початку великомасштабної війни. Дотого ж, комерціалізація свідомості, властива сучасній економіці, сприяє загальному умиротворенню, «обертаючи ворогів на покупців». Такі «ангели-охоронці» сприяють запобіганню світовим війнам.

Ця концепція набула широкого суспільного резонансу, але зазнала критики з боку вченої спільноти. Критику з боку істориків, політологів та статистиків можна пояснити тим, що когнітивний психолог Пінкер, аналізуючи

проблеми війн та масового насильства, вийшов далеко за межі своєї спеціалізації. Однак і найбільш послідовний критик теорії Пінкера та творець знаменитої теорії «чорних лебедів» Насим Талеб, який на Нобелівському симпозиумі 2016 року математично спростував дані про спад насильства у світі, математично ж обґрунтував висновок про те, що війни з десятками мільйонів жертв людству не уникнути, і відбутися вона може у найближчі десятиріччя.

То до чого ж нам готуватися — до довгого спілкування з «добрими ангелами» чи до швидкої зустрічі з «чорним лебедем» чергової світової війни? Відповідь на це питання є складнішою, ніж це може здатися фахівцям у галузі когнітивної психології та математики. Так виявилися хибними колись популярні теорії «кінця історії» і «нульового зростання», хоча першу обґрунтовували вербальними засобами, а другу — математичними моделями. У надзвичайно складній та принципово непередбачуваній системі сучасних політичних та соціально-економічних відносин готуватися потрібно до обох гіпотетичних варіантів розвитку подій: світова війна можлива, але не напередзумовлена.

Чи можна вважати нинішню агресію Росії початком чергової світової війни з огляду на те, що вже сьогодні Україна отримує фінансову підтримку та озброєння від численних західних партнерів, а Росія — пакети санкцій за вторгнення в Україну? Моя позиція полягає в тому, що в разі військової перемоги України Третю світову війну буде попереджено і не здійсниться похмуре пророцтво Насима Талеба. У разі поразки України ймовірність розв'язання світової війни істотно зросте у зв'язку з логікою реалізації як традиційної неоімперської російської ідеології, так і нової путінської доктрини «повернення споконвічних російських земель за прикладом Петра Першого». Якщо ж військові дії Росії проти України будуть зупинені в результаті компромісного дипломатичного рішення, то почнеться «друга холодна війна», яка стане таким же знаряддям стримування Росії, як «перша холодна» була знаряддям стримування СРСР.

У зв'язку з цим Україні доведеться долати довгий шлях адаптації до нової холодної війни, перебуваючи на передовій лінії цієї війни. У цій своїй ролі вона, з одного боку, становитиме дедалі більшу цінність для союзників і отримуватиме їхню дедалі більшу підтримку, а з іншого — зазнавати наростаючого тиску з боку Росії. Крім цього тиску, українському суспільству слід готуватися до подолання невідворотних соціально-культурних та психологічних наслідків війни, про які ще на початку ХХ сторіччя писав (насамперед у праці «Сучасний стан Росії») видатний соціолог Пітирим Сорокін: крім прямих і непрямих втрат населення та шкоди стану його здоров'я, він виокремлював також такі негативні наслідки війни, як зниження життєвого рівня, обмеження прав і свобод громадян, переміщення великих мас людей, мілітаризація та посилення втручання держави в усі сфери життя громадян. Йдеться і про необхідність повоєнного подолання таких руйнівних для демократичного суспільства феноменів, як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття, атмосфера підозрливості, «полювання на відьом».

Сприятимуть подоланню цих негативних наслідків військових дій важливі соціально-культурні феномени, що їх спостерігаємо останнім часом в українському суспільстві: соціальна консолідація та подолання суперечливих геополітичних орієнтацій, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України.

Олександр КИРИЧОК, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту
філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Слово безпосереднього учасника російсько-української війни

Доброго дня, шановні колеги! Насамперед хочу сказати, що я неймовірно радий вас знову бачити!

Я представляюсь. Мене звати Олександр Киричок, в минулому житті (якщо можна так сказати) був старшим науковим співробітником відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, а зараз, від 24-го лютого, я простий солдат Збройних Сил України.

Я дуже підтримую цю ініціативу — осмислити феномен війни, адже це особливо актуально зараз. Це було актуальним і в минулому й буде і в майбутньому. Я розумію, що за наявних умов якась моя розумна участь у цьому круглому столі, яка б відповідала рівню учасників, неможлива, але, знову ж таки, я хочу наголосити, що феномен війни досліджували, зокрема і в нашому Інституті, і поза ним. Зокрема, у мене таке враження, що саме ця російсько-українська війна перевернула з ніг на голову практично всі наші уявлення про війну, які існували до цього, а також актуалізувала надзвичайно велике коло філософських питань. Якщо у ХХ сторіччі ставили питання, як можлива філософія після Аушвіца, то ми розуміємо, що зараз одне з таких питань (яке мене особливо непокоїть) — як можливо у ХХІ сторіччі філософувати після Бучі, Ірпеня чи Бородянки?! Зараз у голові все сплуталось і дуже важко робити якісь узагальнення, осмислення. До того ж перебуваючи безпосередньо тут (всередині війни), а не десь там збоку чи у певній часовій перспективі.

Є ще одне враження: наскільки в наш час і в моєму середовищі якимось таким наївним видається дискурс розмірковувань про такі поняття, як нація, народ, особливо той дискурс, який подає ці поняття як щось ефемерне. У ситуації, коли люди вмирають зі словами «Слава нації!», коли люди вмирають за свій народ, деякі тексти прочитуються зовсім по-іншому, а деякі тексти взагалі не можна сприймати.

Як можливе варварство у ХХІ сторіччі? Що відбувається з європейськими цінностями? Адже крім свободи, рівності і братерства у Європи завжди була ще одна — четверта цінність, яка полягає у здатності відстоювати свій європейський спосіб життя, захищати свій спосіб життя зі зброєю в руках. Поведінка не лише політиків деяких держав, а й цілого шерегу поважних філософів, наприклад, уже згаданого Ю. Габермаса, свідчить, що про цю,

одну з базових цінностей, Європа забула. Що буде з безпекою? Чи не виглядають у сучасному світі наївними проекти, які передбачають, що наша перемога у війні щось змінить у самій Росії або що Росія, будучи окремою державою, здатна демократизуватися? Зараз у це важко повірити.

Крім того, важливим є питання щодо того, як можливо взагалі щось писати після цієї війни? Вже багатьом колегам, які мені телефонували, я казав про те, що найстрашніше — це не війна (особисто для мене), а повернутися з війни і брати участь в різних дискусіях, до того ж без зброї в руках.

Я хочу також наголосити, що зараз на нас дивиться весь світ і саме зараз ми маємо унікальну можливість презентувати не лише нашу філософію, наш досвід війни, наш досвід осмислення цієї ситуації, а й нашу українську культуру загалом. Тому я хочу звернутися до всіх науковців: доки ми намагаємося тримати фронт військовий, ми б дуже хотіли, щоб і шановні учасники цієї дискусії, так само як інші науковці, тримали інтелектуальний фронт в тилу.

Я дуже хвилююся, бо вже бозна скільки не виступав на різних заходах. Хочу передати велике вітання від 62-го окремого механізованого батальйону! Ми боротимемося до перемоги, ми переможемо, або принаймні битимемося до останнього бійця!

Ще раз вам дуже дякую за запрошення на круглий стіл і хочу побажати плідної роботи!

Віталій НЕЧИПОРЕНКО:

Повертайтеся живим і з перемогою, Олександрє!

Анатолій ЄРМОЛЕНКО:

Дякую, пане Олександрє!

Те, що ви були науковим співробітником, — це має бути не тільки минулим у нашому житті, а й нашим майбутнім! Це дуже важливо, але неможливо без перемоги, в яку ми всі віримо.

Олександр КИРИЧОК:

Я дуже вам усім вдячний, дякую за моральну підтримку шановним колегам із Інституту, які мені часто телефонують. А особливо я вдячний Віталію Терлецькому за те, що свого часу допоміг дістати для мене дуже дефіцитну військову амуніцію. Одним словом — ще раз дуже всім дякую!

Анатолій ЄРМОЛЕНКО:

А ми насамперед вдячні вам, звісно!

Коментар Олександра Киричка на дописи колег у чаті конференції:

Шановні колеги! Дуже дякую за теплі слова. Я йшов на війну як цілковито здоровий і достатньо фізично міцний чоловік, але інтелектуальний досвід виявився дуже цінним. Сучасна війна логістична, і армія мій досвід використовує. Номер картки не дам, дякую, наразі ми добре забезпечені. Більш актуальним є фінансова підтримка наукових проєктів. Ще раз дякую!

Олександр МАЙБОРОДА, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Есхатологічна тривожність в обіймах надії

Характер нинішньої війни Росії проти України за встановленням ініціатора (автора «першого пострілу») визначено загальним консенсусом цивілізованого світу — відверта цинічна агресія. Разом з тим, війна є настільки багатограним явищем, що її ідентифікація і атрибуція вимагають звернути увагу й на інші її прояви. Насамперед нинішню війну по-різному ідентифікують за її метою. З одного боку, вона нібито є спробою відновити імперію. Але повернути до лона імперії можна тільки реально існуючу країну і реально існуючий народ. Між тим версія повернення до складу імперії реально існуючого суб'єкта — України до планів Кремля, вочевидь, не увиходить. Підстави для такого припущення дають чотири мети, що їх російський фігурер поставив перед собою. Згадаймо їх. 1. Примусити Україну відмовитись від намірів стати членом НАТО, аби не допустити наближення кордонів цієї організації до кордонів Росії і тим самим забезпечити безпеку останньої. 2. Здійснити демілітаризацію України, тобто її повне роззброєння. 3. Здійснити денацифікацію України. 4. Примусити офіційний Київ визнати статус Донецької і Луганської областей як окремих державних утворень. Названі пояснення є одночасно і вимогами, виконання яких, у свою чергу, є обіцянкою припинити вторгнення і тим самим «помилувати» українців.

Кожна з обіцянок є брехливою, оскільки брехливими є пояснення причин вторгнення. Як перебування України у НАТО, так і її нейтральний статус аж ніяк не стосуються питання російської безпеки: ніхто не наважиться здійснити агресію проти ядерної держави, і Путін та його оточення добре це розуміють. Але Кремлю треба позбавити Україну можливостей отримувати зовнішню допомогу для свого захисту і знайти для цього хоч якийсь виправдання. Питання визнання ДНР і ЛНР є не більше ніж цукеркою, яку пропонують населенню цих утворень, аби вони були слухняними виконавцями справжніх намірів сучасного російського фашизму — позбавити українців через їх «демілітаризацію» можливостей захищати свої життя і під виглядом «денацифікації» почати фізичне знищення українського народу. Для реалізації актів геноциду потрібні зондеркоманди, і їх легко буде набрати із «вдячного» населення псевдореспублік, яке навіть не замислюється над питанням — як може в разі ліквідації державності України зберегтися державний статус Донецької і Луганської областей у складі Росії по сусідству з Курською, Білгородською або Воронежською областями.

Справжній намір Росії у цій війні — чистка території України від усіх, хто вважає себе українцями за етнічність або громадянством методами їх фізичного знищення у національному «Бабиному Яру» та здійснення етноциду над тими, хто погодиться відректися від українства.

У цій війні присутній і цивілізаційний аспект. Він стосується як моральної позиції людства при спостереженні за черговим у його історії актом геноциду, так і конфігурації цивілізаційного простору на планеті. Варто згадати, що лейтмотивом російської пропаганди, адресованої українцям, була дискредитація західної цивілізації як егоїстичної, байдужої до тих народів, що не увіходять до неї, нерішучої та облудної. З одного боку, засудження практично всіма демократичними країнами російсько-фашистської агресії проти України спростовує російські пропагандистські конструкції. З іншого боку, неквапливість і дозованість у наданні Заходом сучасного озброєння Україні, особливо зараз, коли її доля вирішується на полі бою, нагадує оплату найбільш зручних місць в амфітеатрі, з яких найкраще дивитись на арену, де відбувається знищення цілого народу.

Нинішня війна оголила питання про те, за якими критеріями слід структурувати цивілізаційний простір. Дедалі більш явним стає, що головним критерієм належності країни до того чи того простору є її уподобання або до авторитарної, або до демократичної форми суспільно-політичного устрою, а з іншого — боку її готовність або, навпаки, небажання дотримуватись принципів мирного співіснування між державами. Відверта відповідь казахського президента Токаєва, причому у присутності Путіна, про неможливість визнання НДР і НЛР, яскраво показала, що справжня цивілізованість народів абсолютно не пов'язана з їх географічною локалізацією.

З цієї обставини випливає, що у цивілізаційній картині світу відбувається розмивання географічних контурів і вже немає жорсткої прив'язки демократичної цивілізації до жорстких територіальних кордонів, що неминуче позначиться на конфігурації міжнародних об'єднань. Що ж стосується майбутнього цивілізаційного місця України, то спочатку їй треба здійснити самопорятунок. Надія на це є, і якщо вона й умре, то останньою. Але не можна повністю відкинути і припущення, що російським фашистам вдасться здолати український опір і машина геноциду та етноциду запрацює на повну силу. Навіть будь-які територіальні поступки Кремлю будуть розцінені ним як карт-бланш на знищення України якщо не зараз, то у перспективі. Але якщо світ готовий приректи Україну та українців на зникнення з історії, то наше призначення полягатиме у тому, щоб зробити у бік хай і байдужого до нас людства жест гуманності, яким може стати такий наш опір нашим вбивцям, щоб вони зазнали таких втрат, після яких не матимуть сил зберегти за собою ті ресурси, якими шантажують демократичні країни. Якщо так званім «братнім народом» приготовано есхатологічний сценарій, то кожному з тих, хто вважає себе українцем, належить жити за принципом «вбий фашистського агресора». Навіть якщо західна демократія і виявиться байдужою до нашої долі, то сама демократія як ідея народо-владдя варта того, щоб не дати їй загинути.

Євген БИСТРИЦЬКИЙ, доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Філософські уроки війни як екзистенційного зіткнення світів

Війна — особливий стан взаємин та взаємодії людей. На відміну від світових війн політики і практики «регіональних конфліктів» останніх десятиріч кінця минулого та перших цього сторіччя, так само і війна, в досвід якої ми вбудовані, зазнала суттєвих змін. Разом із сучасними трансформаціями проявів колективної нетерпимості і насилля змінюються характер, засади та передумови використання військової сили у міжнаціональних взаєминах. Наголос в ідейно-політичних обґрунтуваннях чинників (мотивів) війни переносять з намірів фізичного знищення «ворога» з метою отримання певних зовнішньо-матеріальних, зокрема економічних, вигід («життєвого простору», усунення соціального класу) на знищення Чужого — іншої культурної ідентичності. Війну відповідно мотивують метою примусу для знищення/зміни ідентичності носіїв «внутрішньої» належності до останньої. В цьому розумінні сучасна війна, яку ми переживаємо, є, сказати б, продовженням політики ідентичності іншими засобами. Політика ідентичності має справу із зіткненням колективних Ми-уявлень спільнот, що знаходить своє предметне втілення у медійних практиках нових, «гібридних», засобів боротьби з супротивником у сфері уявлень публічної думки.

Зіткнення ідентичностей отримало знаменну назву війни екзистенційного вибору. Як правило, йдеться про військову боротьбу не на життя, а на смерть. Втім, що, дійсно, мається на увазі — життя і смерть, буття і небуття кого чи чого? Якщо ідентичність є свідомістю належності до певного колективного Ми, його способу життя і традиційно-культурного, і громадсько-політичного, то йдеться про життєвий світ певної спільноти. Її політична окремішність визначається суверенністю та суверенітетом. Про культурно-історичну, зокрема етнокультурну, унікальність сьогодні говорять у термінах окремого національного «світу»: «Тут вам не «русский мир», тут — український світ». Сучасна війна постає як екзистенційне зіткнення світів у «турботі» за власне існування, зокрема як «рішучий», «героїчний», «патріотичний» тощо опір захисників «нашого» світу «чужому», «ворогові» як загрози потенційного небуття. Відповідно, шлях філософського доступу до події війни веде нас шляхом можливої екзистенційної аналітики її з усіма супутніми наслідками такого повороту сучасного філософського дослідження.

У свою чергу, це передбачає розмову про війну як особливу людську взаємодію, що вимагає перекладу цієї модерно-орієнтованої філософської розмови на мову, яка визнає онтологічну першість множини світів колективних Ми, культур, національно-культурних ідентичностей без небезпеки релятивізму. Тобто йдеться про вихід з модерної онтології єдиності світу речей та фізичних подій до онтологічного визнання множини світів як способів

людського буття. Відповідно — це змінює модерний ракурс орієнтації на першість когнітивної здатності суб'єкта у раціональній побудові його ставлення до «об'єктивного» стану справ, зокрема і в концепціях, базованих на понятті інтерсуб'єктивності. Переорієнтує на прояснення екзистенційного факту «належності» нас до певної ідентичності — у-світі-буття, «втіленості у світ» і явища поєднання політики та ідентичності у реальності війни.

Війна світів, жакливі досвід якої ми переживаємо «тут і тепер», вимагає від нас, можливо, нового прочитання найрозвиненіших філософських побудов, які мають у своїх історичних та теоретичних передумовах упередження того, що я б назвав некритичним пацифізмом. Маю на увазі орієнтацію останніх на регулятивні ідеали кінцевого раціонального погодження між людськими світами — політику толерантності, рівності, соціальної інтеграції тощо, на визнання та (взаємо)розуміння та відповідні етико-моральні та правові теорії. Досвід війни, яку ми переживаємо як війну світів, вимагає від нас звернути увагу на ті філософські побудови, які концептуально враховують значення незгоди, відсутності наміру та простору толерування, прояснення умов принципового невизнання інших у людських взаємодіях.

Миколай КАРПІЦЬКИЙ, доктор філософських наук,
доцент кафедри загальноосвітньої підготовки
Луганського національного аграрного університету (м. Слов'янськ)

Сутність некроімперіалізму та стратегічна мета України у війні з Росією

Мета війни Росії в Україні — відновлення імперії після розвалу Радянського Союзу. Чи слід вважати цю війну класичною імперіалістичною війною, або ж ми зіткнулися з новим явищем в історії?

Епоха імперій минула, і зараз збереження імперії неминуче призведе до конфлікту з усім цивілізованим світом. Тому нині для імперій існує лише два шляхи: або розпад, або перетворення на демократичну федерацію. Будь-яка спроба відродити імперіалізм призводить до його мутації. У ХХ сторіччі мутація імперської свідомості призвела до нової форми імперіалізму, засадовою для якого стала маніхейська картина світу. У ній зло онтологічне і притаманне ворожим силам, що прирікає людину на боротьбу із зовнішнім світом. Водночас щодо ворога, який втілює зло, скасовують будь-які етичні принципи й моральні обмеження. Будь-який добрий вчинок щодо ворога вважають злом. Отже, вся система цінностей перевертається, у ній добро вважається злом і навпаки. У маніхейській картині світу людина відчуває, що вона оточена ворогами, і лише наявністю ворога пояснює все, хоч би що відбувалося. Тому виникає потреба у причетності до сили, яка або підкорить навколишній світ, або зруйнує його. У нацистській Німеччині онтологічне зло вбачали в національній та расовій природі людини, а в Радянському Союзі — у соціальній та класовій, але сутність маніхейської картини світу від цього не змінювалася.

Після розпаду Радянського Союзу була надія на перетворення Росії на демократичну федерацію. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені, проте сама імперська структура організації управління збереглася. Унаслідок чекістського перевороту 1999 року до влади прийшли імперіалісти нового типу, що супроводжувала нова мутація імперської свідомості.

Архаїчний російський імперіалізм «Третього Риму» пересічний, бо імперій було багато в історії, але їхній час минув. Суть російської імперської свідомості — у збиранні земель, так, нібито життя народів набуває сенсу і цінності лише тоді, коли вони включені до складу Росії. Світ поза Росією знецінюється, але ще сприймається вороже. Перша мутація пов'язана з втратою опертя імперіалізму в традиційному суспільстві і призвела до виникнення тоталітаризму на підставі ідеології пошуку ворога. Більшовики першими перейшли від архаїчного імперіалізму до тоталітарного імперіалізму, суть якого в підкоренні решти світу під приводом звільнення його від зла. Вони хотіли саме підкорити, а не знищити його.

Проте наприкінці ХХ сторіччя російське суспільство дуже деградувало, про що свідчить високий рівень люмпенізації населення. Люмпени сприймають світ спрощено. Чужий і ворожий світ дуже складний для розуміння, і це лякає. Смерть його спрощує. Чим більше людей помирає, тим простішим і зрозумілішим стає світ. І ось тоді така людина починає бажати, щоб всюди було якнайбільше смерті. Так до пошуку ворога додався страх перед складністю світу, що викликало другу мутацію імперської свідомості. Результатом з'єднання цих двох установок стала некрофілія.

Отже, ставлення до навколишнього світу як до зла перетворює класичний імперіалізм на тоталітарний, а страх перед складністю світу перетворює тоталітарний імперіалізм на некрофільний імперіалізм, або скорочено — некроімперіалізм. Цим терміном я пропоную позначати світоглядну позицію нинішньої російської влади.

Якщо мета класичного імперіалізму — процвітати, а тоталітарного — підпорядковувати, то некрофільного — руйнувати. Некрофілія як світоглядна позиція передбачає у будь-якій ситуації вибір такого рішення, в якому кількість жертв буде максимальною. Тому Росія руйнує в Україні не лише військові об'єкти, а й усю цивільну інфраструктуру навіть тоді, коли в цьому немає військового сенсу, бо для некроімперіалістів руйнація самоцінна й не потребує виправдання.

У період червоного терору більшовики спиралися на люмпенів, тому стихійно використовували некрофільні образи й символи. Смерть культивували в радянських ритуалах і мистецтві. Радянська система, мов двоголовий дракон, трималася на партії та спецслужбах. Партія контролювала спецслужби за допомоги комуністичної ідеології пошуку класового ворога. Спецслужби були обтяжені цим контролем і більшою мірою керувалися не ідеологією, а світоглядною некрофілією. Отже, вони розглядали вбивство безневинних людей як універсальний метод спрощення будь-якої соціальної

ситуації. Однак у масовій свідомості радянських людей, заражених комуністичною ідеологією, головною метою було не знищення світу, а очищення його від зла шляхом встановлення справедливого соціального ладу.

1991 року спецслужби не прийшли на допомогу радянському режиму, коли він гинув, оскільки були зацікавлені у звільненні від партійного контролю. Проте одразу після цього вони стали послідовно готуватися до захоплення влади. Для цього було розв'язано дві війни проти Чечні. Восени 1999 року у Росії стався переворот, який призвів до влади представника спецслужб. Путін керувався не якоюсь певною ідеологією, а світоглядною некрофілією та пошуком ворога як універсальним пояснювальним принципом. Він виходить із маніхейської картини світу, в якій західна цивілізація втілює зло, і йому байдуже, в якій ідеології це буде обґрунтовано. Його лякає складність сучасного світу, тому він схильний дружити з примітивними архаїчними диктатурами. Якщо радянські лідери говорили, що мета перемоги над західними країнами у звільненні трудящих від експлуатації, то у нинішній кремлівській риторичі знищення західної цивілізації розглядають як самоціль, а завоювання України — як перший крок до неї. За роки правління Путіна некрофілійна мутація імперської свідомості заразила все суспільство та підготувала його до війни проти України.

Без урахування цієї обставини неможливо визначити стратегічну мету України, досягнення якої вважали б перемогою. Адже повне звільнення території України є лише тактичною метою, бо веде не до перемоги, а до тимчасового перемир'я. Навіть зміна влади в Росії й перехід до демократичної форми правління не можна вважати перемогою, бо російське суспільство вже заражене некроімперіалізмом, тому залишається висока ймовірність реваншу. Розпад Росії може призвести до непередбачуваних наслідків. Західні політики усвідомлюють усі ризики, але також не бачать стратегічну мету в перемозі, тому є велика небезпека того, що вони віддадуть перевагу збереженню послабленого авторитарного режиму Росії як меншому лиху з двох. Україна не має цього допустити, бо це означає неминучість нової війни.

Остаточною перемогою у війні вважатимемо лише скасування імперської структури управління в Росії. За будь-якого режиму в Росії столичний центр управління перерозподіляє ресурси між настільки різними регіонами такої величезної території. Для цього їх необхідно акумулювати в центрі, придушуючи невдоволення регіональних еліт. Рано чи пізно апарат придушення регіонів починають використовувати також проти сусідніх країн, що призводить до загарбницьких війн.

Для скасування імперської структури управління треба зробити зовсім небагато, і механізм для цього вже є: треба передати розподіл бюджету федеративному органу, який має складатися з вільно обраних глав регіонів. Борис Єльцин уже створив Раду Федерації у складі глав регіонів, проте контроль за силовими відомствами залишив за собою, що дало змогу його наступникові узурпувати всю владу та перетворити цей федеративний орган на фікцію.

Якщо відновити Раду Федерації з вільно обраних глав регіонів, передати їй як повноваження розподілу бюджету, так і призначення та зняття глав силових відомств, тоді вже ніхто в Москві не зможе узурпувати владу. При цьому Рада Федерації буде зайнята тим, як узгодити інтереси регіонів між собою, а не геополітикою, що назавжди зробить Росію безпечною для сусідів.

Проте жодна центральна влада в Росії на це не погодиться, тому потрібний зовнішній тиск. Необхідно зберігати повний обсяг санкцій проти Росії навіть у разі її поразки у війні, зміни влади та демократизації, оскільки демократія не захистить від небезпеки реваншу. Західні політики надто погано розуміють ситуацію в Росії й дуже хочуть відновити економічну співпрацю, тому вся надія тільки на Україну, яка заради свого виживання має домогтися від світової спільноти розуміння мети перемоги — скасування колоніальної системи управління в Росії. Тільки після цього з Росією можна буде підписати мирний договір.

Валерій ЗАГОРОДНЮК, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Антропологічний вимір війни: ресентимент, зло, відповідальність

Ця розвідка присвячена деяким аспектам антропології війни. У фокусі моєї уваги перебуватиме взаємозв'язок категорій ресентименту, зла і відповідальності у контексті російсько-української війни.

Рашизм, російський фашизм, націонал-соціалізм є формою і виявом ресентименту. Дану категорію детально досліджували такі філософи, як Ф. Ніцше⁶, М. Шелер⁷, Ж. Дельоз⁸, Ф. Фукуяма⁹ та інші. Зрозуміло, що ресентимент доби Шелера і Ніцше та сучасний ресентимент мають свою специфіку. Назагал ця філософська категорія означає почуття ворожості суб'єкта до того або тих, кого він вважає винуватцем своїх власних невдач і промахів. Для нього характерні безсила заздрість, підозра, помста, агресія, проєційована на штучно створений образ ворога, цінностями якого нехтують і спростовують їх неадекватним чином. У цій конфронтації намагаються приховати власну ницість і ствердитись шляхом спричинення болі та страждань іншому суб'єктові, чи то конкретній людині, чи то цілому народові.

Ресентимент існує на рівні як людини, так і нації. Так, ресентимент кремлівського карлика певною мірою можна пояснити його важким дитинством. Натомість ресентимент російської нації багато в чому зумовлений імперськими амбіціями, які постраждали внаслідок розпаду Радянського Союзу.

⁶ Nietzsche, F. *Zur Genealogie der Moral*.

⁷ Scheler, M. *Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*.

⁸ Дельоз, Ж. (2010). *Ніцше та філософія*. Київ: Астролябія.

⁹ Фукуяма, Ф. (2020). *Ідентичність: запит на гідність та політика ресентименту*. Київ: Наш формат.

Певні аналогії можливо провести у випадку Гітлера і Німеччини. Отже, ресентимент варто досліджувати на рівні як індивідуальної, так і національної ідентичності.

Конкретний індивід не усвідомлює ресентимент. Понад те, індивід у своєму ресентименті намагається сховатись за анонімну силу *das Man* (Гайдегер), щоб уникнути відповідальності за свої дії. Маса завжди залишається безкарною, бо у натовпі кожен маленький злочинець зберігає свою анонімність. «Там, де винні всі, не винен ніхто», — пише Гана Арендт у статті «Особиста відповідальність при диктатурі»¹⁰. Кожен гвинтик системи має відповідати за частину своєї провини особисто. У своїй відомій книзі «Суд над Айхманом в Єрусалимі. Банальність зла»¹¹ вона переконливо доводить, що зло банальне, бо здійснюване звичайними людьми. Той самий Айхман був не психічно хворим кровожерливим маніяком, фанатиком-антисемітом, а лише служакою, гвинтиком системи, який добре виконував свою роботу, а саме займався організацією транспортування євреїв у концентраційні табори і пишався цим.

Проте зло, яке породжує ресентимент, не лише і не завжди банальне. Воно також вміє добре маскуватись, ховатись, маніпулювати і виправдовуватись. Найголовніше зло ресентименту, як слушно зазначає С Дацюк, полягає не у руйнуванні якихось окремих смислів, а у руйнуванні смислотворення як такого¹². Ресентимент, якому вчасно не дали відсіч, завжди породжує фашизм у його найжорстокіших формах.

Визнаючи свою провину, деякі європейські лідери, зокрема прем'єр-міністр Великобританії Б. Джонсон, зазначали, що якби світ більш жорстко відреагував на захоплення Росією Криму і «гібридну війну» на Донбасі, то, можливо, повномасштабної російсько-української війни вдалось би уникнути.

Отже, відповідальність за те зло, яке творять нині в Україні Путін та його посіпаки, певною мірою мають розділити і країни цивілізованого світу, цінності яких нині захищає український народ. Це стосується не лише очільників тих держав, які закликають «зберегти обличчя Путіну». Не меншою мірою відповідальність мають нести й інтелектуали, філософи, які, прикриваючись абстрактним витлумаченням гуманізму, підштовхують Україну до підписання договору про мир на невігідних для нашої країни умовах. На жаль, до шерегу таких «гуманістів» потрапив і видатний німецький філософ Ю. Габермас. Загалом я погоджуюсь з А.Єрмоленком в оцінці розмислів німецького філософа про війну в Україні. Дійсно, дилема двох зол: припинення війни за невігідних для України умов і можливість розв'язання Третьої світової війни — є дещо надуманою. Зло є одне — це неспровокована військова агресія Росії проти України. Тож потрібно більш критично ставитись навіть до таких провідних західних філософських концепцій, як комунікативна

¹⁰ Arendts, H. *Verstehen und Urteilen*.

¹¹ Arendt, H. *Die Banalität des Bösen. Eichmann in Jerusalem*.

¹² Дацюк, С. (2022). Усе зло — від ресентименту. *Українська правда*, 11 лютого.

філософія. Я вже раніше зазначав, що ця філософія апелює до ідеальної комунікативної спільноти, де не існує іншого примусу, ніж принуки кращого аргументу. Але якщо як такий аргумент використовують ракети і бомби, то про яку комунікацію та ідеальну спільноту може йтися?!

Володимир ФАДЄЄВ, кандидат філософських наук,
завідувач відділу філософських проблем етносу та нації,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Російсько-українська війна у світлі концепції «нових війн»

Поява концепції «нових війн» пов'язана із завершенням «холодної війни» та подальшими трансформаціями світового порядку наприкінці ХХ сторіччя. Серед авторів, які в той чи той спосіб розробляли цю концепцію, можна назвати Мері Калдор, Герфрида Мюнклера, Мартина ван Кревельда та деяких інших. Сам концепт «нові війни» мав схарактеризувати ситуацію, коли протистояння між країнами ліберальної демократії та соціалістичного табору заступила система, в якій головним методом розподілу ресурсів і розстановки політичних сил стало насильство, а не ринок чи командно-адміністративний перерозподіл. Система «нових війн» є децентралізованою, але водночас вбудованою у міжнародні схеми руху грошей, товарів і людей. На противагу класичному військовому конфлікту, коли супротивники намагаються якомога скоріше досягти перемоги над ворогом, «нові війни» зазвичай набагато триваліші, охоплюють більший простір, до того ж їх важче завершити та утримати у чітких географічних межах. Вони являють собою специфічний спосіб існування (*культуру*, за висловом М. Калдор), що виглядає як замкнене коло з повторювальних дій, породжених хаосом і безладом, що, у свою чергу, відтворюють подальші дії учасників.

«Нові війни» є формою нерегулярних війн ХХІ сторіччя, похідною від повстанських рухів, революційної герильї та протиповстанських заходів урядів колишніх метрополій. «Нові війни» активно запозичують схожі силові заходи, проте на відміну від революційних війн, учасники яких намагалися налагодити нормальне існування на «визволених» територіях, вони переважно використовують саме насильство як головний спосіб управління та власного збагачення. Загалом особливості «нових війн» можна підсумувати так: 1) збройні формування стали мережевими, транснаціональними, часто густо сформованими з вихідців із регулярної армії, державних структур, активістів та місцевих повстанців; 2) збройні угруповання меншою мірою націлені на зміну політичного режиму і більшою мірою на взяття під контроль джерел доходу та збагачення; 3) відхід від універсалістських політичних ідеологій у бік політик ідентичності (етнічної, релігійної, регіональної тощо); 4) зміни у тактиці — замість створення «визволених зон» контроль здійснюють шляхом дестабілізації та залякування населення з метою отримання доступу до джерел збагачення; 5) використання технологічних новацій, соціальних мереж, технології «зроби сам»; 6) зміни у джерелах зовнішньої

підтримки — дедалі менше від держав і дедалі більше від неурядових організацій та приватних осіб. При цьому спроби провідних міжнародних акторів (урядів демократичних держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій та неурядових структур) вплинути на перебіг збройних конфліктів зазвичай завершуються лише нетривким миром. «Нові війни» вже стали глобальним явищем, підживлюваним розгалуженою мережею організованих злочинних угруповань, які використовують безлад у власних інтересах (торгівля зброєю, наркотиками, людьми, «відмивання» грошей тощо). Паразитарний характер «нових війн», що поступово знищують власну ресурсну базу, викликає потребу у постійній підтримці ззовні — і це створює обмеження для ведення бойових дій. Воєнні дії згодом згасають, щоб знову спалахнути, коли з'являться ресурси.

Російсько-українська війна значною мірою нагадує «нові війни», хоча актуальна гаряча фаза війни (з 24.02.2022) виглядає як класична війна між державами. Намагання керівництва РФ приховати та/або заперечити свою участь у подіях на Донбасі впродовж 2014—2021 років дає підстави припустити, що концепція «нових війн» стала складником російської теорії «війни нової генерації», в якій досягнення військових цілей здійснювалося, зокрема, шляхом підтримки та взяття під контроль місцевих збройних формувань, адже явну і приховану підтримку останніх з боку РФ завжди супроводжували заходи, спрямовані на підпорядкування чи нейтралізацію їхніх лідерів. Проте типові прояви «нових війн» та поступове скорочення ресурсів, зрештою, створювали загрози планам самої РФ і спонукали її до прямого військового вторгнення. Щоправда, відмова визнавати збройну агресію в Україну війною та наполягання на назві «спецоперація», ймовірно, мали презентувати це вторгнення як тимчасове втручання, що не виглядало би як війна між двома національними державами. Проте провал первинних планів призвів до переходу до класичної форми війни, що нагадує події Другої світової, хоча, на щастя, менші за масштабом. З іншого боку, західні союзники України також розраховували на те, що протистояння розгортатиметься згідно з нетиповим для класичних війн сценарієм, коли після нетривалого протистояння і поразки української армії відбудеться перехід до повстансько-партизанської боротьби. Ці очікування значною мірою вписувалися у логіку «нових війн», але були помилковими, дорого коштуючи Україні, яка без західної військової та економічної допомоги має вкрай обмежені можливості протистояння РФ у війні класичного типу. Втім, навіть завершення «класичної» фази війни і закріплення окупантів на нових територіях призведе лише до повернення протистояння за логікою конфлікту низької інтенсивності, коли спроби РФ утримати захоплені території та підготуватися до подальшого просування наражатимуться як на спротив України, так і на протидію з боку її союзників. Тому можна припустити, що гаряча фаза збройного протистояння може згодом закінчитися поверненням до не менш виснажливої і водночас набагато тривалішої «нової війни».

Тетяна ГАРДАШУК, доктор філософських наук, завідувач відділу логіки та методології науки Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Антивitalність війни та її екоцидні наслідки

Питання про природу, сутність і функції війни, а отже й шляхи запобігання їй, давно цікавлять філософів і вчених, чії думки з часів Просвітництва тяжіють до двох умовних полюсів: війну розглядають як прояв в людині її «тваринного» спадку («біологічна сутність людини», «успадкована агресивна природа», вроджений «інстинкт війни», успадкована «боротьба за існування» тощо); війну визнають суто соціальним явищем¹³, а природний стан, навпаки, розглядають як «золоту добу», де панує гармонія і немає ворожнечі (традиція Ж.-Ж. Русо). Мають місце судження про те, що війни є невід'ємним («нормальним») явищем людської історії, зважаючи на їхню кількість і тривалість, яким протистоять переконання, що світ може і повинен існувати без війн і насильства.

Дослідження витоків, рушійних сил і функцій війни ускладнене тим, що соціальні філософи у своїх роздумах нерідко вдаються до біологічних метафор, натомість біологи часто-густо використовують воєнні метафори для пояснення природних явищ (наприклад, Ч. Дарвін). Втім, на думку Д. Доусона, загальні теорії про походження та функції війни мають вийти з рамок старої суперечки в термінах «природа чи виховання». У розлозі огляді біологічних та антропологічних теорій походження війни він висновує, що вона не є похідною природних інстинктів чи поведінкових патернів тварин (хижацтво, домінування, агресія, територіальна поведінка тощо), оскільки ці явища та навіть їхні прояви в примітивних (доісторичних) війнах не є відповідниками «справжніх» політичних війн («real wars»), поділяючи думку, що в процесі антропогенезу відбувався відбір певних форм агресивної поведінки, проте за допомоги не так біологічних механізмів, як культурних і політичних регуляторів. Таким чином, біологічний спадок не прирікає людей на війни, а війни можна обмежити прагненням їх уникнути засобами культури¹⁴.

Також мають місце спроби осмислити феномен війни та її попередження в традиційній дихотомії «антропоцентризм — екоцентризм», коли причини війни вбачають в антропоцентричній настанові оволодіння світом, а екоцентризм розглядають як ідейне підґрунтя для миру та гармонії. Суперечності між цими світоглядними настановами задля досягнення справедливого миру долають, зокрема, метаетичним консеквенціалізмом¹⁵.

Війни починають і ведуть люди і, насамперед, людям війна завдає смерті, болю, страждань. Від неї потерпають також природа та інші живі істоти, які стають «німими жертвами війни». Тому війна за своєю суттю — *антивitalна*

¹³ Seville Statement on Violence (1991). UNESCO.

¹⁴ Doyne, D. (1996). *The Origins of War: Biological and Anthropological Theories*. DOI: <https://doi.org/10.2307/2505515>; <https://www.jstor.org/stable/2505515>.

¹⁵ Storaas, M.V. (2019). *Ecocide, a crime against peace? A conceptual analysis of world peace from a case of applied ethics on ecosystem harm*. University of Oslo. Retrieved from: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/70033/8/Reprint-Storaas-Masters-thesis-2019.pdf>.

і *антиприродне* явище, одним із найбільших проявів якого є *екоцид* (від грецького слова *οικος* — дім та латинського *Caedo* — вбивати). Війна — це злочин проти життя як такого і проти спільносвіту¹⁶, натомість мир — це універсальна вітальна цінність.

Термін «екоцид» було запропоновано 1970 року американським біологом і біоетиком Артуром Галстоном (1920—2008) для характеристики катастрофічних наслідків застосування американськими військовими гербіциду-дефоліанту *Agent Orange* під час війни у В'єтнамі (1961—1970) для знищення посівів і лісів з метою виявлення позицій і шляхів переміщення в'єтнамських військових. Внаслідок застосування цього дефоліанту, а також через масовані бомбардування та лісові пожежі екосистеми регіону зазнали масштабних руйнувань. Та війна стала відправною точкою для гострих і предметних дискусій про екологічні наслідки війни на міжнародному рівні. 1972 року Прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме використав термін «екоцид» у своїй доповіді під час Конференції ООН з довкілля людини для характеристики наслідків в'єтнамської війни. Через рік Річард Фальк надав перше формальне визначення екоциду і запропонував ухвалити Міжнародну конвенція про злочини екоциду; 1978 року Підкомісія ООН з попередження дискримінації та захисту меншин запропонувала додати злочини екоциду до Конвенції про геноцид, а широкимасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному довкіллю було включено до переліку воєнних злочинів Римського статуту. В червні 2021 року група незалежних експертів у співпраці зі «Stop Ecocide Foundation» запропонувала проєкт додатку до Римського статуту та офіційне, легітимне визначення злочинів екоциду. Екоцид і культурний геноцид пропонували розглядати як важливі статті Конвенції про геноцид, оскільки будь-яке втручання в довкілля несе загрозу етнічного геноциду, підриваючи підвалини існування людської спільноти, традиційного способу життя тощо. Разом із тим питання про долучення злочинів екоциду до переліку міжнародних злочинів, як-от геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та агресія, дискутують досі¹⁷.

Аналізуючи наслідки воєнних дій в Індокитаї, один з піонерів дослідження зв'язку війни і довкілля А. Вестинг зазначав, що найбільш відчутними наслідки цілеспрямованої модифікації екосистем стають там, де значна кількість населення залучена до сільськогосподарської діяльності¹⁸. Цей висновок вченого щодо подій п'ятдесятирічної давнини є цілком слушним і щодо оцінки теперішньої ситуації в Україні, а її наслідки не лише для нас, а й для населення багатьох країн світу, вже викликають неабияку тривогу у міжнародних експертів і громадськості¹⁹. Росія сьогодні повторює злочини гено-

¹⁶ Маєр-Абіх, К.М. (2004). *Поставання на захист природи. Від довкілля до спільносвіт* / Пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка. Київ: Лібра.

¹⁷ *Ecocide Law. History*. Retrieved from: <https://ecocidelaw.com/history>.

¹⁸ Westing, A.H. (1974). Arms Control and the Environment: Proscription of Ecocide. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 30 (1), 24—27. DOI: <https://doi.org/10.1080/00963402.1974.11458071>.

¹⁹ *In Focus: FAO responds to the Ukraine crisis*. Retrieved from: <https://www.fao.org/in-focus/en/>.

циду проти українського народу 1932—1933 років, тільки в сучасному глобалізованому світі вони можуть набути значно більших і непередбачуваних масштабів. Таким чином унаочнюється зв'язок між екоцидом та геноцидом, до визначення якого увіходить і створення умов для повного або часткового знищення певної нації, етносу, релігійної групи, руйнування умов їхнього існування, традиційної культури і способу життя тощо.

Крім того, сучасна війна Росії проти України є прямим і безпосереднім продовженням колоніальної політики Російської та радянської імперій з їхніми екоцидними та геноцидними наслідками не лише для українців, а й практично для всіх поневолених народів. Тому визнання злочинів екоциду належить розглядати в контексті деколонізації та боротьби за утвердження державного суверенітету.

Об'єктивно дуже важко встановити остаточні наслідки руйнування довкілля з огляду на масштаби ушкоджень і виснаження природних екосистем через їхню складність, ймовірнісну віддаленість між причинами та наслідками у просторі й часі. (Так, досі остаточно не оцінено екологічні наслідки війн у В'єтнамі, Перській Затоці, на Балканах.) Це, зокрема, стосується і клімату, коли викиди в атмосферу шкідливих речовин під час воєнних дій і спричинених ними техногенних катастроф акумулюються і переносяться в атмосфері на значні відстані. Йдеться про глобальні наслідки агресії, коли підважують виконання міжнародних кліматичних стратегій та ЄС із переходу до карбон-нейтральної економіки до 2050 року. Російська агресія в Україні має чіткі ознаки екоциду з геноцидними наслідками, коли порушують усі статті Женевських та інших конвенцій, спрямовані на мінімізацію шкоди довкіллю і мирному населенню під час воєнних дій.

Антивітальність війни і злочини проти природи та людини належить розглядати не лише з позицій права, а й як такі, що містять соціальні, морально-етичні, екзистенційні виміри, а визнання, осмислення та попередження цих злочинів належить не лише до царини юриспруденції, а й філософії, антропології, етики, соціології, соціальної психології, громадської думки й активізму.

Злочини проти довкілля, спричинені російською агресією, слід ретельно документувати для майбутніх судових процесів, а формування громадської думки має сприяти справедливій оцінці нинішньої війни як злочину проти життя та попередженню подальшої деструкції біосфери планети як нашого спільного дому.

Олександр СТЕГНІЙ, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ

Соціально-екологічний вимір російсько-української війни

Головною соціально-екологічною характеристикою російсько-української війни є відсутність межі між миром та війною, відсутність абсолютно безпечних місць, оскільки фактична територія війни стала зоною всеохопного рухливого і схильного мігрувати ризику. Військові дії окупаційного контингенту

є порушенням усіх існуючих норм міжнародного права щодо охорони природи, сталого розвитку та безпекових принципів людського співіснування. За умов російсько-української війни соціально-екологічні ризики заторкують як екологічні права людської спільноти (це проблема екологічної безпеки), так і морально уgruntовані права дикої природи на життя.

Згідно з Новою екологічною парадигмою²⁰, зовнішні екологічні обмеження людської діяльності інтерпретують як соціальні факти, тобто як внутрішні соціальні регулятори суспільного життя. Хоча людські творіння наділені унікальними характеристиками (культура, технології тощо), вони взаємопов'язані з іншими творіннями і залучені в глобальну екосистему. Людська поведінка перебуває під впливом не тільки соціальних і культурних чинників, а й складної системи зв'язків природи, тому цілеспрямовані соціальні дії мають безліч непередбачуваних наслідків. Людські творіння діють у біофізичному середовищі начебто незалежно від нього, проте останнє накладає фізичні і біологічні обмеження на людську діяльність. Відтак намагання людей самотужки підвищити несучу здатність довкілля не скасовує екологічних законів.

Всі біологічні організми створюють навантаження на природне середовище, тим самим змінюючи його здатність підтримувати життєдіяльність, поглинання і перетворення відходів. Несуча здатність (*carrying capacity*) довкілля для певного виду організмів і відповідного способу життя можна визначити як максимально можливе постійно додане навантаження — тобто навантаження, незначне перевищення якого може зруйнувати здатність природного середовища підтримувати певний біологічний вид.

В сучасному глобалізованому світі для низки країн існує можливість обійти проблему перевищення несучої здатності своєї території за рахунок «невидимої» несучої здатності — тобто тієї, яка розташована в інших країнах. Необхідні для такої держави продукти харчування лише частково надходять з «видимих площ», тобто фактичних земельних угідь, розташованих усередині країни. Натомість значна частина надходить у результаті експорту. Георг Боргстрем ввів поняття «вдавані площі» (*ghost acreages*) для позначення віртуальних площ, потрібних таким державам для забезпечення продуктами харчування свого населення, які вони вимушені імпортувати, покриваючи нестачу своєї несучої здатності.

Половина зерна, яке закупає Світова продовольча програма ООН для близько 120 млн людей, надходила саме з України²¹. Широкомасштабна війна РФ проти нашої країни спричинила зменшення скорочення пропозиції з продажу зерна та зробила його істотно дорожчим по всьому світу, тим самим загрожуючи міжнародній продовольчій безпеці, насамперед країн Африки та Азії.

²⁰ Нова парадигма на протипагу антропометричній парадигмі, що ґрунтується на винятковості місця людини серед решти земних творінь. Детальніше див.: Стегній, О. (2012). *Соціологічне прочитання природи* (сс. 51—52). Київ.

²¹ *Народження голоду з вогню: Огляд аналітики про продовольчу безпеку світу в контексті війни в Україні*. Отримано з: <https://ecoaction.org.ua/narodzhenia-holodu-z-vohniu.html>.

Поняття несучої здатності довкілля означає не тільки рівень граничного навантаження на нього, а й виокремлення «енергії розпаду», тобто удару по розташованим в природному середовищі суб'єктам та інституціям, які ніколи повністю не повернуться до початкового стану. З цього приводу Вільям Р. Катон влучно зауважив, що «забруднення» не варто розглядати як просту незручність або свідчення несприйнятливості людей індустріального світу до естетичних цінностей, бо насправді це сигнал з екосистеми про «порушення середовища проживання».

За умов сучасної війни середовище проживання насичується і перенасичується сторонніми предметами і речовинами, які не можуть бути з часом ним асимільовані. В цьому розумінні сучасна війна означає поступове перетворення природного середовища проживання на штучне, непридатне для життя, з потребою постійного догляду і спостереження. Понад це, перевищення несучої здатності трансформує середовище з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин у їх виробника.

Найбільший збиток довкіллю у сучасній війні завдає використання військовими надпотужних снарядів та двигунів. Під час детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук та значна кількість токсичної органіки, що призводить до окислення поверхневих ґрунтів, деревини і дернини. Технічне удосконалення гармат призвело до істотного збільшення кутів посилення снарядів, що призвело до глибокого проникнення в ґрунт та відповідних розмірів вирви.

Головним у прогресі артилерії стало збільшення дальності стрільби. В сукупності з неминучим збільшенням розсіювання снарядів це призвело до стрільби не тільки по точних цілях, а й по площах. Останнє виявилось більш типовим для російських реактивних систем залпового вогню та артилерії, які за наявності достатньої кількості боєкомплектів особливо не переймаються точністю попадання, роблячи наголос на кількості пострілів та уражень більших територій. Крім руйнування ґрунтів і знищення тварин безпосередньо вибухами й уламками снарядів, нові боєприпаси викликають лісові і степові пожежі. Додатковими супутніми видами забруднень є акустичне, хімічне забруднення як продуктами вибуху та пороховими газами, так і продуктами горіння, викликаного вибухами.

Сучасна війна — це також руйнування усталених соціально-біологічних систем, зниження рівня екосистемності суспільства, тобто зменшення самопідтримованості суспільства і збільшення потреби в ресурсах для підтримки екологічної системи в робочому стані. Війна руйнує сформовані метаболічні ланцюги підтримки життєдіяльності окремої людини і спільноти, створює ефект прискореного негативного відбору.

За умов сучасної війни знання про закономірності поведінки природних і створених людиною систем використовують як екологічну та військово-політичну зброю. Йдеться про руйнування систем водозабезпечення, забруднення рік і водойм, які мають важливе стратегічне значення. Масовані артилерійські і ракетні обстріли окупаційних військ РФ є прикладом ціле-

спрямованого руйнування систем життєзабезпечення мирного населення з максимальним вражаючим метаболічним ефектом. Знищення численних продовольчих складів, підстанцій енергозабезпечення, систем водопостачання та водовідведення призвело до зниження рівня екосистемності суспільного організму, збільшення потоку біженців, загального зниження соціального і екологічного капіталу постраждалих територіальних громад.

Ведення сучасної війни призводить до надмірного виробництва сміття (*wastes*) та мертвих зон (*dead areas*). Насамперед ідеться про ризикогенне сміття — не знешкожені мінні поля, зруйновані системи життєзабезпечення, спалені ліси та інші екосистеми. Будь-який різновид сміття є не локалізованим. Унаслідок процесів природного, хімічного і соціального метаболізму сміття або його похідні постійно мігрують, іноді асимілюючись із середовищем, а іноді, навпаки, породжують нові високоризикогенні хімічні сполуки. Кількість і характер побутового сміття є важливим індикатором соціального благополуччя. Широкомасштабне знищення будівель, споруд критичної інфраструктури, дезорієнтація соціального життя, руйнування спеціальних служб прибирання та утилізації сміття призвело до критичного виробництва сміття.

Ризики, пов'язані з пошкодженням комунікацій, виробництв та інших екологічно небезпечних об'єктів, мають особливе значення, оскільки за відсутності вільного доступу та обмеженої можливості ліквідації негативних наслідків пошкоджень неминуче акумулюють негативні впливи на довкілля.

Принципово важливо, що соціально-екологічний конфлікт неможливо просто «зупинити». Припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не означає припинення деградації соціально-екологічних систем, враховуючи інерційність цих процесів. Загальним підсумком цієї війни буде повсюдне і прискорене скорочення придатного для життя людей простору, заміщення самопідтримуваних екосистем штучними, які вимагатимуть з часом дедалі більше ресурсів на їх відновлення та підтримку.

Для запобігання масштабних соціально-екологічних ризиків повоєнного майбутнього України державна стратегія відбудови країни має враховувати експертну екологічну оцінку. Екологічний аналіз та контекст у прийнятті законодавчих рішень є необхідним, а законодавчі зміни мають проходити належну оцінку екологічних ризиків за участі профільного парламентського комітету і громадських екологічних організацій.

Олександр САГАН, доктор філософських наук, професор, завідувач відділення релігієзнавства, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Російсько-українські війни як об'єктивний наслідок процесу розвитку ідеології московитсько-російського месіанства

Для уточнення — я вживаю поряд із терміном «російський» також термін «московитський» не публіцистично. Це історично та юридично виправдано — до 1721 року нинішня Росія мала офіційну назву Московія. Неврахування цього дозволяє зацікавленим особам маніпулювати фактами і поняттями.

Формат базових тез дає змогу озвучити лише кілька аспектів.

Ідея московитсько-російського месіанства багатогранна. Крім богословського, можна аналізувати її прояви в культурі, історії, мові тощо. Але рушієм війн найчастіше стає геополітичний аспект месіанства, оскільки в усі часи, як сказав нещодавно патріарх Кирило, «Московія-Росія ніколи ні на кого не нападала», а лише «визволяла» інші народи або ж «захищала свої інтереси»²².

Давні московитські релігійно-міфологічні ідеї про якусь обраність московитів виходили із їхніх практичних потреб. Завоювавши велику кількість територій і народів, Московія завжди потребувала спільних базових цінностей, які об'єднували б ці території не лише силою зброї.

Те, що було і є в опціях інших народів, московитам було і є мало доступне. Йдеться про суспільну єдність, спільну історію, традиції, а також часово-просторові зв'язки, які підтверджують колективну ідентичність у межах культурної традиції. Тому «московитська ідея» одразу обрала максимальну, як їм здавалося, об'єднуючу планку — формування уявлень про свою винятковість (на межі святості). Звідси й претензії на глобальний характер московитських цінностей та якусь особливу світову «місію» їхнього народу.

Ідея винятковості московитства формувалася на кількох початкових базових константах, які кардинально вплинули на історію Московії:

1. Ферраро-Флорентійська унія та падіння Константинополя. Цей злам породив у московитів екзистенційно граничну ситуацію, яка сприяла формуванню ідеї Московії як інтимної території «істинного» (не ушкодженого) православ'я, де є чи не єдина «правильна» і легітимна Церква. Фактично звідси походить ідея власної ідентичності як протиставлення себе іншим («ми» — «не Захід»). Звідси й легітимізація їхніх уявлень про світ, який є ворожим («Захід» — зло). Фактично після цього і на підставі цього у Московії остаточно конститууються інституції Церкви та держави.

2. Майже кожне «зіткнення з іншим», незалежно від того, чи це збройне протистояння (вторгнення поляків чи Наполеона), чи теоретико-догматична полеміка (Ферраро-Флорентійська унія, Ніконівські реформи, богословські полеміки з українцями тощо), створювали і донині створюють у росіян екзистенційно граничну ситуацію, яка ставить під сумнів їхні чинні уявлення про світ. Кожне таке зіткнення фактично означало замах на укладені впродовж сторіч уявлення про дійсність і людське існування.

Треба зазначити, що на початках (середина XV сторіччя) у Московії все ж була спроба взяти щось від Русі-України. І навіть перший московський митрополит був за титулом «київським», а не «московським». Проте ідеологема «Москва — другий Київ» виявилася неприйнятною й чужою для Московії. Надто багато там було від ворожого «Заходу», що не сприймала московська душа — аж до виколювання очей святим на іконах «українського письма» та спалювання українських, в тому числі й богослужбових книг.

²² Патріарх Кирило: «Россия никогда ни на кого не нападала» (2022). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=W3yqNMmA-30>.

Альтернативою «другого Києва» став «третій Рим». Ідея «Москви — третього Риму» не лише створила простір для московитської месіанської ідеї, а й дала їм цілісне уявлення про себе та своє місце у світі. Саме звідси — всі подальші варіації московитської ідентичності та тяга до переписування історії. З того часу московитське месіанство фактично отримує нову форму та стає постійним генератором варіантів філософських надбудов у пошуках власних шляхів у світовій історії, де чи не головним питанням завжди було ставлення «Московії/Росії» до «Заходу» та, як окремий пункт, — до України (як частини цього Заходу).

Невдала військова та культурна колонізація українцями московитських земель мала своїм наслідком історичну та культурну прив'язку Московії до спадщини Руси-України, аж до перебирання ними на себе назви «Русь-Росія». Відтак у світоглядній та культурній матриці московського самоусвідомлення Русь-Україна перестає існувати, трансформуючись у частину московитської історії та культури — Малоросію.

Фактично така трансформація і стає постійним джерелом боротьби московитів за тотальне підкорення українців — позбавлення їх мови, культури, історії та Церкви як таких, що є «неправильними чи ушкодженими». Поборювання України тут постає як безкомпромісна боротьба за московитсько-російську ідентичність. Методи для розв'язання цього завдання не змінювалися впродовж сторіч — або війна, або (за часів колонізації) «спеціальні поліцейсько-військові операції». Прикладом цього можуть бути як війни Московії у XVI—XVIII сторіччях, так і боротьба проти українських визвольних рухів першої половини XX сторіччя.

Нинішня війна, що розпочалася 2014 року, є все тим же багатосторічним протистоянням українців із російським месіанізмом. Це війна і за минуле (спадщина Руси-України), і за майбутнє (можливість для українців самим обирати свою долю). Тут не може бути миру, а перемир'я завжди буде тимчасовим. Власне, очільники Росії це відкрито декларують. Так, Московський патріарх Кирило прямо заявляє, що вони ніколи не відмовляться від «Дніпровської купелі»²³, а Путін заявляє, що православ'я, поряд із ядерною зброєю, є однією із засад їхньої національної безпеки²⁴.

Нехтування українцями осмислення історичних аналогій призвело до нинішнього фактичного ігнорування «великої загрози» від Росії (за умов, коли про це попереджали). Складовою цієї загрози є й Московська Церква — канал для поширення тут ідеологій «русского міра», «політичного православ'я», «трієдіної Русі», «єдиного народу», «слов'янської єдності» тощо. Така робота промосковських кліриків значною мірою й стала ідеологічною передумовою нинішньої російсько-української війни.

²³ Кирилл (Гундяев), патр. Равноапостольный великий князь Владимир. Судьбоносный выбор (див.: http://www.odinblago.ru/zhivaya_pamat/6).

²⁴ В. Путин полагает, что российскую безопасность укрепляют ядерное оружие и православие (2007). *Православие.RU*, 1 февраля (див.: <http://www.pravoslavie.ru/news/20667.htm>).

Підсумовуючи, зазначу, що доки існуватиме російська держава, ідеологія якої і надалі базуватиметься на московитсько-російському месіанстві, російсько-українські війни будуть перманентними. Адже це війни екзистенційні, а, отже, не передбачають компромісу.

Тетяна ЦИМБАЛ, доктор філософських наук, професор кафедри професійної і соціально-гуманітарної освіти, Криворізький національний університет,

«Війна — це пульсуюча совість»: евристичний потенціал етики війни

Світовий досвід філософської рефлексії феномену війни охоплює як його сутнісне визначення, так і широкий дисциплінарний спектр осмислення цієї проблеми: від соціального та культурно-історичного виміру до антропологічного та ціннісно-нормативного. В Україні ж, навіть після 2014 року, тема війни залишається «на узбіччі» гуманітарного дискурсу. Хоча філософія і філософи мають відповідати на виклики часу, рефлексуючи над складними соціальними та екзистенційними проблемами, пропонуючи соціуму варіанти розв'язання актуальних проблем шляхи виходу зі здавалось би глухих кутів.

Серед питань, які сьогодні, під час повномасштабної агресії Російської Федерації проти України, викликають найбільший і найболючіший інтерес, на наш погляд, необхідно виокремити саме етичні, адже вони стосуються практично кожного. Так, громадяни України розв'язують моральну проблему своїх можливостей і форм участі у протистоянні агресору, поділяючись уже впродовж восьми років на тих, хто воює, лікує, займається волонтерством, і тих, хто «дуже втопився» від війни, тих, хто тікає від обстрілів та руйнувань з Харкова, Маріуполя, інших зруйнованих міст та селищ, і тих, хто здає втридорога житло в мирних частинах України, використовуючи трагічну ситуацію задля власного збагачення, тих, хто, роками захищаючи Батьківщину, відірвані від сімей, і тих чоловіків, які обурюються, що їх не випускають з країни за кордон до жінок і дітей, адже «сім'ї роз'єднані», тих, хто після початку війни повертався додому з європейських країн, і тих, хто намагався на дорогих машинах з награваним майном втікати від війни. Особливої уваги потребує й етичний вимір ставлення до людей, які через різні обставини залишилися на окупованих територіях, а також до полонених. Громадяни країн Заходу розв'язують етичну проблему своєї позиції щодо війни в Європі у XXI сторіччі і власних можливостей допомоги українцям, які захищають по суті весь європейський континент, а притомні громадяни країни агресора — етичне питання пошуку форм протесту загарбницьким діям влади і частини суспільства.

Вважаємо, що війна, розв'язана Російською Федерацією, є випробуванням моральності, своєрідним маркером етичності людини, адже вона висвітлює перетворену буттєвість у тому вигляді, в якому ми її раніше не бачили²⁵. Саме тому запропонована Жоржем Батаєм метафора — «війна —

²⁵ Див.: Sartre, J.-P. *Un nouveau mystique*.

це пульсуюча совість» — якнайкраще, на нашу думку, виражає міру відповідальності кожного і сутність етики війни загалом²⁶. Остання включає кілька важливих для осмислення моментів, які й формують евристичний потенціал відповідних досліджень.

По-перше, війна є етичним та екзистенційним викликом для людини, що надає трагічну можливість виявити моральні якості, призводить до надзвичайного піднесення духу, допомагає усвідомити свою відданість найвищим цінностям — істині, добру і красі, адже агресор брутально руйнує їх. Російсько-українська війна стала для нас і перманентною граничною ситуацією, яку не можна за одну мить подолати, в якій, на жаль, необхідно навчитися жити, кожного дня йдучи до перемоги, підтверджуючи свою людськість і людяність. І, навпаки, війна яскраво висвітлила нищість, цинізм, віроломство російських окупантів, підступність колаборантів, продемонструвавши чіткі бінарні опозиції: ворог — друг, напад — оборона, життя — смерть, байдужість — співчуття, поразка — перемога та інші. Враховуючи, що у війні у тій чи тій формі бере участь значна частина суспільства, вона змінює моральність загалом, проте в кожній конкретній ситуації особа ухвалює етичні рішення самостійно, слідуючи єдиному принципу моральності, сформульованому І.Кантом, і несе особисту відповідальність за свої рішення.

По-друге, війна є викликом для соціуму, точкою зламу, проходячи яку етичні норми та цінності можуть трансформуватися так чи так: у більшості жителів країни агресора, серед яких 80 % (за даними соціопитувань РФ) підтримують війну проти України, зростає рівень брутальності, агресивності, брехливості, а українці, які захищають Батьківщину, стають більш консолідованими, співчутливими, сміливими. Адже ще Платон і Аристотель підкреслювали можливість звільнення від індивідуалізму та переваги приватних інтересів на користь суспільних під час визвольної війни, яку осмислюють у категоріях справедливості і правди²⁷. Крім того, філософи наголошували, що про етику можна говорити тільки щодо війни з рівними (греків з греками), а етики у війні з варварами не може бути, бо з ними неможливо домовитися і треба усвідомлювати, якими дикими, страшними та нищими вони є²⁸. Останнє абсолютно точно характеризує підступних російських мародерів та гвалтівників, які (що найстрашніше) у більшості випадків не мають каяття щодо скоєних злочинів.

По-третє, війна стає етичним викликом для представників багатьох релігійних конфесій, нагадуючи заповідь «не вбий». Однак ця етична заборона виправдано знімається, коли воїни захищають Батьківщину, мирних жителів, міста та села. Вбивство ворога, агресора сакралізує церква. Протилежна з етичної точки зору ситуація — освячення та благословення служителами

²⁶ Див.: Bataille, J. *La partie maudite : sociologie sacrée*.

²⁷ Див.: Платон (1999). *Діалоги* / Пер. з давньогр. Київ: Основи.

²⁸ Платон (2000). *Держава* / Пер. з давньогр. Київ: Основи; Aristotle (1999). *Politics*. Batoche Books.

культу загарбника, що заходить у чужу країну, прицільно нищить лікарні та школи, вбиває дітей та жінок, розстрілює біженців, старих та хворих. У такому випадку російська церква стає моральним банкрутом, адже своїми діями та настановами штовхає неосвічену більшість з відсутнім критичним мисленням у шалений вир війни, стаючи по суті її співчасницею.

По-четверте, особливу відповідальність сьогодні покладено на працівників закладів освіти всіх рівнів. Адже саме освітяни повинні донести до дітей та молоді сутність етичних колізій і показати можливі шляхи їх розв'язання. Також великою є міра відповідальності науковців, що повинні розкрити сутність таких філософських категорій, як героїзм, подвиг, вчинок, жертвовність, позаяк це феномени нашого сьогодення, наявність яких свідчить про трагізм та складності сучасної ситуації в нашій країні. Для нас це дійсно виклик, оскільки, як зауважив Дені Ольє, війна для інтелектуалів є об'єктивною межею написання текстів, яка змушує ставити запитання: як можна писати, коли все навкруги занурюється у хаос²⁹. А проте науковці повинні прийняти цей виклик і гідно відповісти на нього.

Отже, дослідження окреслених та інших етичних аспектів феномену війни дадуть змогу всебічно осмислити й більш глибоко досягнути його сутність.

Олександр КИРИЧОК:

Я дуже дякую вам за доповідь. Ви насправді дуже добре окреслили етичну проблематику, пов'язану з війною! Але у мене виникло таке враження, що ви по суті порушуєте низку класичних етичних проблем, які історично вже досліджували і які дещо універсалізовані. Чим більше я цю війну спостерігаю зсередини, тим більше вона мені видається не класичною, а радше якоюсь постмодерною: всі класичні поняття, такі, як героїзм чи вбивство, у цій війні коригують, ускладнюють чи нівелюють. Знову ж таки, ви говорите про героїзм, але в класичному розумінні героїзм відсилає до якоїсь високої ідеї, до чогось метафізичного, але насправді бажання різних людей піти на війну має абсолютно різні підгрунття, досить часто ці люди просто думають про те, яким би було їхнє життя, якби вони не пішли воювати, і розуміють, що воно було б нестерпним. І саме це штовхає людей іти на цей подвиг. Коли ми говоримо про вбивство, то війна нібито передбачає вбивство за своєю суттю, що викликає у людей моральну дилему, — на війні вони мають вбивати. Але сучасна війна дуже відрізняється від попередніх, вона неконтактна, оскільки в сучасній війні практично 90% військових безпосередньо не вбивають ворога, вони навіть не бачать того ворога, якого знищують (наприклад, артилерійським вогнем, гаубицями, реактивними системами залпового вогню тощо). Тому, розглядаючи етичні питання, необхідно враховувати сучасні військові реалії.

²⁹ Hollier, D. (1993). La littérature doit-elle être possible? In: *Les dépossédés (Bataille, Caillois, Leiris, Malraux, Sartre)*. Paris.

Тетяна ЦИМБАЛ:

Я зрозуміла ваше питання. Абсолютно не погоджуюсь з вами щодо вбивства: вбивають окупанти, коли скидають на мирних жителів авіаційні бомби і засипають їх «градами». Наші воїни не вбивають — вони знищують ворога-окупанта. Тут треба розділяти ці терміни. Коли людина в Бучі із зав'язаними руками і очима стоїть на колінах перед ворогом і її вбивають — це дійсно вбивство. Коли наш артилерист прекрасно влучно стріляє по ворогу — це не вбивство, це очищення території, це захист Батьківщини. Я думаю, ви це прекрасно розумієте. Я це розумію, оскільки мій син з 2014 року на фронті. Тому це питання вирішене для мене однозначно. Щодо героїзму: той, хто йде на фронт, не стає героєм одразу, героїзм — це акт, це певна поведінка в конкретній ситуації, не можна бути героєм кожен день. Але вчинок — піти на фронт — це вже вчинок, що має пролонговані наслідки. От подвиг — це момент.

Назів ХАМІТОВ, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності України як засадовий критерій перемоги у війні

В наш трагічний і героїчний час українці відстоюють право жити на своїй землі в свободі, тому мають непохитну *волю до перемоги*. Ми прагнемо не до миру будь-якою ціною і будь-якої якості, а до *гідного миру*. Подібне прагнення, в якому глибинно присутня й *воля до справедливості*, характерне для народу України в різні історичні періоди, але нині склалася унікальна ситуація — в цьому прагненні нас підтримує демократичний світ, передусім євроатлантична цивілізаційна спільнота. Ця спільнота визнала, що євроатлантичний вектор України відображає і інтереси, і цінності громадян нашої країни.

Проте що конкретно означає перемога України у війні з РФ й досягнення гідного миру? Якими можуть бути критерії *реальності* цієї перемоги й гідного миру? Думаю, що таких критеріїв можна було б виокремити доволі багато. Але який критерій буде засадовим? В методологічних й світоглядних координатах метаантропології³⁰, а також метаантропологічного потенціалізму³¹, розробленого мною у співавторстві з С. Пирожковим, відповідь така: засадовим критерієм перемоги може бути лише збереження і розвиток *цивілізаційної суб'єктності України*.

Взагалі збереження і розвиток цивілізаційної суб'єктності будь-якої країни є головним критерієм перемоги у будь-якій війні. Без цього перемога стає пірровою, *симулякровою перемогою*. Проте що таке цивілізаційна суб'єктність

³⁰ Див.: Хамітов, Н.В. (2022). *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. Київ: КНТ.

³¹ Див.: Пирожков, С.І., Хамітов, Н.В. (2020). *Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини*. Київ: Наукова думка.

країни? Чим вона відрізняється від міжнародної, політичної чи економічної суб'єктності?

В контексті метаантропологічного потенціалізму цивілізаційна суб'єктність країни є одночасно і наявним станом з його потенціями, і концептуально усвідомленим цивілізаційним проектом майбутнього, і стратегіями досягнення проекту. Цивілізаційна суб'єктність інтегрує різноманітні виміри суб'єктності. В результаті це «така якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси»³².

Очевидно, що цивілізаційна суб'єктність країни може бути слабкою чи сильною. Головною умовою сили чи слабкості такої суб'єктності може бути здатність створити власний цивілізаційний проект і втілювати його в життя. З іншого боку, успішний цивілізаційний проект країни — це концентрований вияв дійсного, а не утопічного потенціалу її суб'єктності.

При цьому цивілізаційні проекти країн бувають дуже різними, що й зумовлює різні історичні долі їх суб'єктів. Тому суб'єктність країни може мати не лише кількісні, а й якісні характеристики. Цивілізаційна суб'єктність країни — це здатність реалізовувати власні національні інтереси; для цього виникає необхідність впливати на інших, а не бути об'єктом впливу. Разом із тим цивілізаційна суб'єктність — це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції. Це закладає внутрішню суперечність суб'єктності країн, адже деякі з них більшою мірою налаштовані впливати на сусідів та навіть підкоряти їх, натомість інші налаштовані розвивати свій потенціал, і якщо здійснюють вплив, то передусім не військово-політичними або навіть дипломатичними засобами, а економічними, технічними та духовно-культурними здобутками. Перші країни спрямовані на *авторитарну суб'єктність*, яка з необхідністю означає експансію за свої межі й амбіції щодо створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях, відповідно, авторитаризм, який із часом може переходити в тоталітаризм, а другі — на *гуманістичну суб'єктність*. Це «означає зосередженість на іманентному інноваційному розвитку і при цьому — відкритість до світу, що виявляється у практиках демократії»³³.

Україна довела всією своєю історією, що має гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності; надзвичайно важливо, посилюючи суб'єктність, не втрачаючи цю якість, долаючи спокуси авторитаризму. Саме це буде критерієм і основою реальної перемоги і гідного миру.

Цивілізаційна суб'єктність, особливо в її гуманістичних проявах, означає не лише економічні і воєнно-політичні досягнення, а й духовно-культурні та наукові, які мають особливу *глибину виявлення*, яку можна назвати

³² Там само, с. 14.

³³ Там само, с. 23.

«академічною». Саме академічний рівень науки й культури, коли в країні є знані творчі постаті, а держава і суспільство настільки розвинені економічно й політично, що здатні підтримати їх, може бути важливим критерієм розвитку цивілізаційної суб'єктності на різних історичних етапах буття країни та її народу. Сьогодні це стає не лише критерієм, а й ключовим чинником перемоги у війні й досягнень за умов гідного мирного життя.

В цьому плані надзвичайно важливою є ідея Михайла Грушевського про «Три Академії», висловлена в однойменній праці³⁴. Згідно з цією ідеєю в історії України до початку ХХ сторіччя були три вияви академізму в науці та культурі. Перший маємо в Київській Русі, коли навколо князя Ярослава Мудрого склалася, за словами М. Грушевського, «Академія Ярослава». Далі М. Грушевський розглядає Києво-Могилянську академію XVII—XVIII сторіч, створення якої було ініційовано Київським митрополитом Петром Могилою, і, нарешті, створену 1918 року Українську академію наук, першим Президентом якої став всесвітньо відомий філософ і вчений В. Вернадський і яка була підтримана Гетьманом всієї України П. Скоропадським.

Таким чином, «суб'єктність сучасної України, що волею українського народу, висловленою на референдумі, почала розвиватися з 1991 року на засадах незалежної держави, мала власну передісторію, вона виникла не на порожньому місці, має глибокі корені, які уходять у цивілізацію та культуру Київської Русі»³⁵. При цьому надзвичайно важливо усвідомлювати, що сьогодні, коли точиться боротьба за киево-руський спадок; слід визнати, що *києво-руська ідентичність є архетиповим стрижнем української*. Ця ідентичність ніколи не виявляла себе малоросійською в найгіршому, «холопському», меншовартісному розумінні. «При цьому зі своїми кордоцентричними, християнсько-гуманістичними й персоналістичними тенденціями ця ідентичність уособлює світоглядні цінності, які є близькими українцям і Центру, і Сходу, і Заходу України, глибинно резонуючи також з цінностями західного світу»³⁶.

Цивілізаційна суб'єктність України спирається на глибокі інтелектуальні інноваційні досягнення й потенції української академічної науки й культури загалом, в тому числі філософії. Тут варто загадати великого українського філософа Григорія Сковороду, персоналістичні й гуманістичні ідеї якого були глибинно сприйняті й розвинуті відомими українськими дослідниками Інституту філософії Національної академії наук України — В. Шин-

³⁴ Див.: Грушевський, М. (2015). Три Академії. В: М. Грушевський, *Твори: У 50-ти т* (т. 10, сс. 399—412). Львів: Світ.

³⁵ Пирожков, С.І., Хамітов, Н.В. (2020). *Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини* (с. 23). Київ: Наукова думка.

³⁶ Пирожков, С.І., Майборода, О.М., Хамітов, Н.В., Головаха, Є.І., Дембіцький, С.С., Смолій, В.А., Скрипнюк, О.В., Стоєцький, С.В. (ред. кол.) (2022). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 59). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

каруком, М. Поповичем, В. Горським, В. Івановим, С. Кримським, В. Нічик, Л. Сохань, В. Табачковським і багатьма іншими. Їхню справу продовжують наступні генерації філософів України XXI сторіччя, які створюють світоглядний вимір суб'єктності нашої країни; це стає підґрунтям критичного й інноваційного мислення, що наближає реальність перемоги, долаючи крайності як утопізму, так і песимізму. Таке мислення актуалізує стійкість як окремого громадянина, так і суспільства, держави, країни загалом — національну стійкість, якою українці сьогодні вражають весь світ.

Віталій НЕЧИПОРЕНКО:

Шановний Назіпе, будь ласка, уточніть використаний вами термін «цивілізаційний» — він виходить з дуалізму «цивілізація — варварство» чи це з концепції «цивілізація — культура»? Оскільки сам термін дуже широкий і, відповідно, критерії суб'єктності з огляду на нього дуже важко визначити.

Назіп ХАМІТОВ:

Дуже дякую за цікаве і важливе запитання! Дійсно, є різні традиції вживання понять «цивілізація», «цивілізаційний», «цивілізований». По-перше, мені звісно йдеться про цивілізаційну суб'єктність, а не цивілізовану, як інколи можна почути. Традиція О. Шпенглера протиставляє цивілізацію культурі, де цивілізація — це старість певного народу, а культура — його молодість. Натомість є доволі велика кількість концепцій цивілізації (їх не менше, ніж концепцій культури, і визначень поняття «цивілізація» не менше, ніж визначень поняття «культура»), які протиставляють цивілізацію варварству. На сьогодні, на мою думку, саме ця традиція протиставлення цивілізації варварству як позагуманному, руйнівному способу взаємодії у цьому випадку є найбільш коректною. Саме в такому контексті вживають поняття «цивілізованість», «цивілізаційність». Це інтегральний термін, який охоплює всі сфери життя певного суспільства, певної країни — і політичний вимір, і економічний, і духовно-культурний. Звідси, на мою думку, евристичний сенс поняття «цивілізаційна суб'єктність України». Ще раз дякую за запитання!

Людмила ФІЛІПОВИЧ, доктор філософських наук,
професор, провідний науковий співробітник відділу релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Оксана ГОРКУША, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Війна за мир чи колапс екуменічної риторики (релігієзнавчий аналіз)

Для більшості українців після повномасштабного вторгнення російських військ дійсність кардинально змінилась. Деяким на голови прилетіли бомби та ракети, у деяких виявились зв'язані закатованими і вбитими російськими загарбниками рідні, знайомі, сусіди, що залишались на окупованих територіях, дехто змінив комп'ютер чи кафедру на однострій і берці та пішов захищати Україну від кремлівської навали, дехто змушений був терміново евакуюватись з-під окупації чи ракетних обстрілів, іноді ж навіть ставати біженцем. Такий гостро-катастрофічний особистий життєвий досвід посприяв тому, що дійсність постала для нашого аналізу у неприкритому багатослів'ям вигляді.

Сьогодні стало цілком зрозумілим, що високоінтелектуальні дипломатичні стратегії та екуменічні заклики втрачають будь-який сенс у бучанських катівнях, де окупанти свідомо й цілеспрямовано гвалтують, катують і вбивають громадян України за те, що вони не хочуть ставати рабами «руського міра». Як і в підвалах блокадного, а тепер — окупованого Маріуполя, де від коврових бомбардувань, холоду, голоду, відсутності ліків, електрики, води, засобів зв'язку, під завалами власних будинків, цивільних будівель та лікарень, під колесами російських танків і від розстрілів кремлівських військових загинуло понад 22 тисячі мешканців, безглуздими виявляються екуменічно-миролюбні оповіді. Та ця війна не почалась раптово чи несподівано. Так само вона не є локальним конфліктом, хоч би як в те хотілось повірити широкій громадськості. Бо якщо від щоденних бомбово-ракетних обстрілів Росією може постраждати будь-яке місто чи селище України, то від ядерної зброї, якою шантажує світ Путін, може постраждати будь-яка країна Землі. Так само як і екологічні (потенційне радіаційне забруднення), економічні (продовольча криза внаслідок винищення українського зерна та посівів) та соціальні (біженці) наслідки від цієї війни уже мають глобальний вимір.

Та показовим є те, що спинити чи пригальмувати цю війну не змогли ті численні екуменічні міжконфесійні діалоги «заради миру», які систематично організовували в Україні впродовж десятиріч. І це прогнозовано, бо примирлива риторика і розумні аргументи впливають лише на того, хто має волю діяти як відповідальний суб'єкт задля спільного блага, але не на того, хто поставив собі за мету загарбати задля власного глобального панування якомога більше ресурсів і повернути історичний плин на тридцять років назад.

Неоднозначну роль також відіграють і різні конфесії. Ми спостерігаємо, як православні, протестанти чи мусульмани знаходяться по різні боки фронту. Дуже часто це ті самі конфесії, які намагалися об'єднати у діалозі й закликати до екуменізму глобальні релігійні актори. Припускаємо, що на глобальному рівні погано видно, що іноді примирлива риторика є лише прикриттям загарбницьких цілей та виправданням злочинів проти людяності. Так саме «восстановленням міра і асвабадженням території святої русі» обґрунтовує вбивство десятків тисяч українців включно із 300-ма дітьми патріарх Кирило.

Ми впродовж тривалого часу систематично аналізували інтенсивний екуменічний і міжконфесійний діалог в Україні, головною тематикою, довкола якої ці діалоги ініціювали, був мир. Ініціатори цих екуменічних міжконфесійних та міжрелігійних діалогів ставили собі за мету знайти те, що об'єднує представників різних конфесій та релігій в Україні, аби досягти сталого миру та визначити механізми примирення. Щонайбільше пошуками механізмів «примирення» почали перейматись з початком військового вторгнення російської федерації в Україну (2014 рік: анексія Криму та окупація Луганська і Донецька). Однак із переходом загарбницької війни Російської Федерації проти України на новий рівень ескалації з 24 лютого 2022 року стало очевидним й не лише фахівцям, що той термінологічний та й методологічний апарат, яким зазвичай послуговувались ініціатори діалогу за мир, виявився хибним.

Адекватність закликів до примирення та коректність застосування терміна «мир» на таких діалогових екуменічних заходах часто викликала у нас сумнів. Що ми і намагались пояснити в наших публікаціях та виступах. Та сьогодні стало зрозумілим, що миротворча риторика остаточно себе дискредитувала, а зміст слова «мир» є кардинально відмінним у 1) висловлюванні релігійного суб'єкта глобального рівня, 2) носія «руськомірівської» світоглядної парадигми чи 3) представника українського світу (вектори вагітності).

Понад те, опинившись по різні боки фронту між «руським міром» та українським світом, представники тієї самої конфесії починають демонструвати дивовижне нерозуміння значення слова «мир» опонентом. Очевидно, це відбувається саме тому, що «Мир», за який готові вбивати носії руськомірівської ідеології, виключає право на існування (у феноменальному чи й ноуменальному статусі) українського світу.

Тож ті, хто вписується в парадигму «руського міра», приймають такі світоглядні параметри, за яких на мапі дійсності не існує жодної України, а існує лише бунтівна територія, яка потребує свого повернення назад в СРСР чи «расейську імперію». Цей своєрідний онтологічний, аксіологічний та темпоральний зсув у бік симулякрного образу «руського міра» змушує тих, хто у своїй свідомості користується цією світоглядною мапою, обирати пропагандистський образ замість дійсності й виправляти останню згідно з

баченням вождя (Путіна), «останнім рішенням з'їзду Партії/синоду РПЦ» тощо. «Правильна» інтерпретація (згідна з ідеологією «руського міра» та виголошена авторитетним її представником — Путіним, Кирилом тощо), не просто затуляє собою дійсність в її подієвій широті, а стає критеріальним мірилом та життєвим завданням включених суб'єктів, разом із релігійними/конфесійними. Під неї виправляють дійсність навіть способом «денацифікації» чи знищення українців та українських міст.

Показовим у цьому є історія Святогірської Лаври, яка, шойно була захоплена рашистами, одразу оголошена священиками МП місцем, де зрештою запанував «довгожданий МИР». Були забуті всі руйнування внаслідок обстрілів російськими військами та вбивства ченців чи бомбардування російськими снарядами впродовж усього часу загарбницьких дій Російської Федерації. Радість у проповіді сталась від того, що дійсність (Святогірська Лавра як Українська святиня) зрештою вдалось виправити за руськомірськими лекалами.

Поняття миру в аспекті «справедливого миру» (збалансована структурно-процесуальна визначеність на мапі конкретно-контекстуального розуміння дійсності) тісно пов'язане з поняттям «справедливої війни». І в цьому випадку представники тієї самої конфесії по різні боки фронту, релігійною риторикою висловлюючи майже ту саму дефініцію, насправді вкладають в це поняття протилежний зміст. Чому так відбувається? Що є причиною такого непорозуміння? Як можливо усунути хибу порозуміння, якщо слово «мир» із вуст агресора звучить для нас як поняття із протилежним змістом — «війна»? Як можна з'ясувати, який зміст насправді вкладає той чи той суб'єкт міжконфесійного діалогу в, здавалося б, такі прості за змістом поняття: «мир», «війна», «єдність»?

Що може бути критерієм порозуміння чи ефективної комунікації в міжконфесійному (міжрелігійному) діалозі після Бучі? Адже будь-яка теорія, зустрівшись з настільки жадливою дійсністю, сором'язливо закриває очі та забуває слова, ховаючись в емоційні закутки втрачених сенсів та знищених обставинами змістів. Бо ж як можна раціоналізувати чи, бодай якось, спираючись принаймні на здоровий чи елементарний глузд, пояснити настільки безглузде винищення українського народу, рушійною силою якого є лише ненависть до українського світу (нашої онтологічної домівки та екзистенційного космосу) та безмежна егоцентрична жадоба маленького, схибленого на владі й пануванні егоцентрика, що посів трон свавільного диктатора російської федерації з кнопкою від зброї масового ураження людства. І ця несамовито сказана істота прагне єдиного — якщо не вдасться поглинути, то знищити нас і перетворити на попіл нашу домівку.

У пошуках відповідей на поставлені вище запитання ми також ризикуємо потрапити у тенета нездоланного непорозуміння, якщо, з найкращих намірів згладжування гострих тем задля уникнення конфліктних/ризикованих/дражливих ситуацій і побудови комфортного діалогічного контексту,

забуватимемо розставляти чіткі рамки допустимої інтерпретації, адекватної дефініції, правдивого визначення, доречного розуміння, належної аргументації, достатнього обґрунтування, відповідного застосування й відповідального висловлювання. А для визначення цих рамок важливими є належні методологічно-регулятивні засади, емпірично-змістовні параметри, аксіологічно-світоглядні критерії та авторитетно-арбітральна точка зору заангажованої й водночас понадконтекстуальної свідомості, відповідної позиції автора/продуцента/правдивого свідка. Та, що найважливіше, — правдива щирість подієвої дійсності як аргументативний матеріал та справжній контекст для змістовно-сенсових пошуків.

Тобто важливо з'ясувати — хто висловлюється, з якою метою висловлюється, з яких світоглядних параметрів він формулює аргументацію, наскільки адекватним дійсності та коректним для прийнятної нами методологічно-логічної системи є його висловлювання.

Ризики значні, якщо раптом одним із найвпливовіших голосів на міжконфесійному екуменічному діалозі виявиться голос лукавого ідолопоклонника, який світ, Господом створений, вирішив перекроїти за власними волюнтаристськими лекалами. А інші суб'єкти діалогу, заколисані його позірною миротворчою релігійною риторикою, не зможуть з'ясувати правду дійсної земної ситуації в усіх її деталях.

Для уникнення таких небезпек і коригування мети діалогу в бік ефективної розмови з бажанням досягти порозуміння й спільно діяти для досягнення узгодженої правдивої позиції важливо, аби дійсність репрезентував її відповідальний, широкий, дієвий та причетний свідок. Той, хто є включеним у подію і орієнтується в її складних контекстуальних нюансах та водночас є правдивим і сумлінним висловлювачем. Має досвід події і може його адекватно перекласти для розуміння глобальним, регіональним, локальним конфесійним суб'єктом. Так, як, скажімо, Христос, який може адекватно судити людей, бо Сам має людський життєвий досвід в контексті обмеженого конкретними обставинами життя земної людини.

Олег БЛІЙ, доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Криза міжнародних інституцій та неоімперський проєкт Росії.

Тотальна війна Росії проти України з усією очевидністю виявила низку фундаментальних суперечностей між системою міжнародних інституцій та проєктом відновлення російської імперії. Ці суперечності спричинили кризу всієї системи міжнародного права. Проте тут слід зауважити, що ні міжнародне право, ні міжнародно-правові механізми та інституції самі по собі істотно ніколи не впливали на перебіг світової політики. Починаючи з Вестфальського миру, ідею національної держави та принцип суверенітету використовували

в імперіалістичній політиці суб'єктів міжнародного права. Надто у тих випадках, коли суб'єкти міжнародного права розпочинали атаку на всю конструкцію міжнародних відносин на ґрунті атакувальних міфологій та утопій, такі, як нацистська Німеччина і сучасна Росія. Маємо очевидну суперечність між міжнародно-правовою нормою та суверенітетом. Тут дається взнаки онтологічна природа суверенітету. Парадокс полягає в тому, що як тільки ми намагаємось зробити суверенітет предметом міжнародно-правового врегулювання, одразу опредметнюють виняток і виняткове право приймати рішення, передбачене поняттям «суверенітет». А таке опредметнення неминуче заторкує сферу переконань, яку, у свою чергу, співвідносять не лише із системою онтологічно зумовлених базових цінностей, а й із системою інтерпретації цих базових цінностей. Фактично щоразу у процесі застосування міжнародно-правової норми постає конфлікт ідентичностей. Адже суверенітет базовано на спроможності приймати рішення за межами правопорядку, що діє як норма, хоча й водночас належить до царини дії цього правопорядку, власне, належить цьому правопорядку.

Усталення такої міжнародно-правової інституції, як ООН, відбувалось за очевидної дискримінаційної політики при створенні різних структур ООН. Рада безпеки, наприклад, — це, по суті, клуб обраних — переможців у Другій світовій війні, які є постійними членами цієї Ради з правом вето. Звідси впливає проблематичність впровадження імперативу, згідно з яким норми міжнародного права є вищими стосовно норм національних правових систем, які змушені миритись зі статутно закріпленою дискримінацією. Де-факто постійні члени Радбезу через право вето мають *винятковий суверенітет*. Не випадково путінська Росія де-факто відмовилась визнавати низку норм міжнародного права, наприклад, рішення Європейського суду з прав людини. Замість права постає конфлікт інтерпретацій на засадах геополітичних та культурно-історичних міркувань з виразними ознаками надзвичайного стану. Росія прагне нав'язати новітню політичну онтологію через знищення української ідентичності і передусім через фізичне знищення її носіїв на основі проекту «руського мира».

Слід говорити про квазірелігійну першооснову проекту «руський мир». Будь-яке вірування, чи то язичницьке, зорієнтоване на бовванів, чи то універсалістське, зорієнтоване на абсолют, мають засадово важливий антропологічний вимір, тобто відношення певного образу людини і певного нормативного уявлення про людину як таку до об'єкта вірування. З такого відношення випливає ставлення до світів, у центрі яких є інше вірування й інший суб'єкт цього вірування. Ставлення до іншого виробляється не як діалогічна пропозиція, а як концептуальне очуження інакшості, що не відповідає власній системі вірування. Показовими з цього погляду був концепт *paх romana*.

Наступальна, загарбницька природа будь-якого імперського проекту завдячує насамперед наступальній, завойовницькій сутності уявлень про людину. Імперська міфологія сучасної Росії фактично спирається на низку

культурно-історичних наративів, які утворюють підґрунтя дискурсивної експансії.

Прикладом тут може бути висловлена російським ченцем Філофеєм ідея Третього Риму, яка попервах відігравала роль релігійно-політичної міфології, що її мета полягала у легітимації претензій Московського царства на візантійську духовну спадщину. Як відомо, Третій Рим після падіння перших двох, Старого й Нового (Константинополя), уособлював собою останній духовний форпост православного християнства, але по суті став стратегічним символом боротьби московських князів за імператорський титул. Ідея Третього Риму на довгі роки стала фундаментом політичної міфології Російської імперії та її глобалістських претензій. Одну з них репрезентував Федір Достоевський у славнозвісному «Щоденнику письменника». Ідеться про нотатки, відомі під назвою «Ещё раз о том, что Константинополь, рано ли, поздно ли, а должен быть наш». За своєю суттю заклик Достоевського являє собою апологію православного імперіалізму, обґрунтування виключного права Росії на експансію у напрямку «християнського Сходу». Прикметною у цьому розумінні є пропаганда війни, мета якої лише в ім'я лише милосердя, міжнародного єднання і безкорисливості включити поневолені бусурманами народи до лона Російської Імперії. «Саме у теперішній же війні, — писав Достоевський, — доведемо всю нашу ідею про майбутнє призначення Росії в Європі, саме тим доведемо, що, звільнивши слов'янські землі, не придбаємо з них для себе ні клаптика (як мріє вже Австрія для себе), а, навпаки, наглядатимемо за їхньою же взаємною згодою й боронитимемо їхню свободу і самостійність, хоча б від усієї Європи». Стереотипи месіанізму, зашифровані у теорії Третього Риму, було відроджено у доктрині Леніна, згідно з якою і всупереч марксистському профетизму вважали можливим побудувати соціалізм в окремому взятій країні і вже під воєнними штандартами Росії розгортати світову революцію. Після краху СРСР містичний серпанок російського глобального проекту (світової революції) остаточно втрачає свою притягальну силу для послідовників радянського соціалізму по всьому світу.

Роки, що минули після розпаду СРСР, майже стерли у колективній пам'яті європейців згадки про історичні і культурні джерела радянського тоталітаризму, саме ті джерела, що нині живлять людиноненависницьку ідеологію «руського мира», яка значною мірою тримається на визнанні за російським народом виняткової історичної місії, оскільки цей народ є носієм якоїсь особливої «російської ідеї», яка, згідно з тлумаченням Вл. Соловйова (який був поміркованим, виваженим розробником цієї ідеї), є не просто певним уявленням російської нації про себе, свою місію у світовій історії, а уявленням Бога про тут по суті націю. Це притаманне майже всім розробникам «руської ідеї» (а це і Хомяков, Кіреєвський, Тютчев, Достоевський, Леонтьєв, Бердяєв, Трубецької), головне гасло яких полягає у доленосному поширенні православної духовності (всеедності, соборності), носієм якої, мовляв, є Росія, на все людство. Тут по суті утверджується воєнна, шовіністична версія глобального проекту.

Визнання за російською культурою якоїсь виняткової, притаманної лише їй «вселюдськості» вочевидь надихає російський народ месіанськими амбіціями, які чудово втілюються в імперські зазіхання кремлівської влади з відродження Російської імперії, її виняткового місця в сучасному світі. Це, зрештою, знайшло своє вираження у праві встановлювати кордони Росії згідно з уявленням її ідеологів і керманців про історичні межі «руського мира». Це не лише територія колишнього СРСР, а й всі ті землі, де колись «ступала нога» російського колоніста чи поселенця, землі, до яких «дотяглися» російські православні проповідники. Тож нічого дивного, що під імперським прицілом перебувають не лише республіки колишнього СРСР, а й Аляска (яку, як пишуть російські «дослідники», за безцінь продав Олександр II урядові США 1867 року), частина Каліфорнії, певні території Канади, де колись також були невеличкі російські поселення. Нині вже цілком очевидна загроза, що походить від символічної значущості імперської міфології сучасної Росії, попри всі пропагандистські симулякри, що їх використовує Кремль у сучасній інформаційній війні. Ці симулякри не данина цивілізаційній тенденції, а практика, вироблена традицією російського нігілізму. Блюзнірський нігілізм утворює інструментальну основу інформаційної війни сучасної Росії проти комунікативних узвичаєнь європейської цивілізації (правових, політичних, культурницьких).

Російський нігілізм є органічним складником російської культури, країни, де, за висловом російського філософа XIX сторіччя Костянтина Леонтєва, Євангеліє ще не проповідане. На мій погляд, нігілізм — це не різновид атеїзму, адже має виразне квазірелігійне підґрунтя. Нігілістичне вірування по суті легітимізує абсолютне зло і є онтологічним фундаментом «руського мира». В «Апокаліпсисі нашого часу» Василь Розанов вважав нігіліста базовим культурно-історичним типом російського народу. Нігіліст, за його визначенням, — це чаклун, перевертень, у якого немає живої душі і за яким не відправляють панахиду, обмежуючись висловом «а ну його до біса». Зворотним боком російського нігілізму є імперська міфологія. Спираючись на дискурсивний примус, і нігілізм, і імперська міфологія заперечують діалог як такий. Не випадково Росія є колискою теорії терору. З найвідомішого теоретика і практика політичного і ритуального терору Сергія Нечаєва починається і братерство за замовчуванням між терористами-нігілістами і спецслужбами Російської імперії, зв'язок між міфологіями політичного розшуку в Росії і всілякого роду історико-містичними доктринами, що залишались популярними навіть у надрах «атеїстичного» КДБ. Отже, ґрунтовані на такій міфології політичні практики засадово несумісні з тими формами раціональності і системою цінностей, які утворюють базу для міжнародно-правового регулювання відносин між державами. Будучи частиною глобальних інституцій, Росія завжди являла собою загрозу не лише для їх легітимності, а й для самого існування сучасної системи міжнародно-правових відносин.

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК: доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу логіки і методології науки
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Семантика війни

Подіям в Україні, пов'язаним з датою 24/2/2022, передували звернення президента Російської Федерації (надалі: РФ) від 21 та 24 лютого 2022 року (надалі: *звернення*), де були зафіксовані головні семантичні протиставлення, які мали визначати сенс зазначених подій:

РФ — країна з довершеною державністю / Україна — країна з недовершеною державністю <довершена держава / держава у становленні>

РФ — історична Росія / Україна — анти-(історична) Росія на території історичної Росії. <історична (тягла) ідентичність / антиісторична (фрагментована) ідентичність>

РФ — суверенна держава / Україна — не суверенна держава, що знаходиться під зовнішнім управлінням <суверенна держава / не суверенна держава>

Державність РФ базована на корінній системі культури, цінностей, традицій / Державність України базована на механічно скопійованій системі цінностей (так званий західний цивілізаційний вибір) <історична державність / механічна державність>

РФ як історична Росія має підтримку російського багатонаціонального народу / Україна як анти-(історична) Росія не має підтримки українського народу <легітимність влади / нелегітимність влади>

Влада РФ провадить ліберально-демократичну політику на території України як історичної Росії, забезпечуючи права та свободи мешканців на вільний вибір свого майбутнього / Влада України провадить націоналістичну (неонацистську) політику на території України як історичної Росії, утримуючи народ в заручниках <ліберальна-демократична політика / націоналістична (неонацистська) політика>

Влада РФ діє в ім'я подолання проблем між російським та українським народами для внутрішнього укріплення їх як єдиного цілого, незважаючи на існування державних кордонів / Влада України діє на розбрат народів-братів в ім'я створення русофобської націоналістичної держави «глобальна» (на території історичної Росії) постдержавна ідентичність / локальна ідентичність, визначена державою-нацією>

Семантичний аналіз *звернень*, на відміну від аналізу історичного або політичного, передбачає з'ясування структури та сенсу самої зазначеної системи семантичних опозицій. Будемо відштовхуватись від міркувань Венсана Декомба³⁷ з приводу дискусії французьких інтелектуалів стосовно сенсу Другої світової війни (ДСВ). Згідно з Декомбом, бачення ДСВ як вирішального протистояння фашизму та антифашизму домінує у Франції 1960-х, знецінюючи ліберальне мислення як безсиле перед лицем «насилства» на

³⁷ Descombes, V. (1989). *Philosophie par gros temps* (pp. 78—79). Paris: Les Éditions de Minuit.

користь лівої (марксистської) ідеології. У Франції 1980-х стає консенсусним бачення ДСВ як вирішального протистояння тоталітаризму та демократії. Відтак, на думку Декомба, після 1945 року Франція знову існує як державанація, долаючи відокремлення держави (режим Віші) та нації (уособленої де Голем) після поразки 1940 року, натомість поєднання німецької нації та демократії вимагає відокремлення понять нації та держави, теоретичне обґрунтування чого знаходимо в Габермасовій теорії дискурсивної демократії, конституційного патріотизму та постнаціональної ідентичності.

Габермасова концептуалізація (ре)уніфікації Німеччини (1989—1991), з одного боку, визнає легітимність досвіду та політичної культури НДР (що мало, на думку Габермаса, убезпечити НДР від приниження), вважаючи нелегітимним об'єднання («розширення») Німеччини за відсутності дискусії з цього приводу з громадянами НДР, а з іншого — визнає поступом вестернізацію ФРН та суттєвість для Нової Німеччини ліберальної політичної культури ФРН, спертої на конституційний патріотизм як гарантію невідчужуваності Нової Німеччини від Заходу перед лицем фундаментального іллібералізму політичної культури НДР, що у викривленій формі зберегла іллібералізм, пов'язаний з традицією німецького *Rechtsstaat*. Таким чином, Габермасова теорія, відокремлюючи поняття держави та нації, окреслювала ідентичність Нової Німеччини як певне поєднання ідентичностей, визначених протиставленням фашизм/антифашизм (НДР) та тоталітаризм/демократія (ФРН).

Моя гіпотеза є такою: зазначена вище множина опозицій структурована протиставленнями фашизм/антифашизм та тоталітаризм/демократія як складовими сенсу ДСВ, неявно відсилаючи до проблематики об'єднання Німеччини 1989 — 1991 років, періоду, коли РФ перетворюється на «історичну Росію», незважаючи на Декларацію про державний суверенітет РФ 1990 року.

Відокремлюючи поняття держави та нації (народу), *звернення* віддзеркалюють гібридну ідентичність РФ/Росії, яка, з одного боку, покликана засвідчити формально демократичний образ країни та її прихильність ліберальним стандартам, зокрема з огляду на «російську культуру», не вбачаючи в Заході ворога та вважаючи, що «Росія та Захід належать одній цивілізації» (звернення президента РФ до Федеральних зборів 2014 року), а з іншого боку, забезпечити ілліберальну консолідацію державної влади.

Зазначене відокремлення проєціюють на бачення України у формі протиставлення «український народ / неонацистський режим (хунта)», зумовлюючи класифікацію подій 24/2 як «спеціальної військової операції». Навпаки, класифікація подій 24/2 як «збройної агресії проти України» у зверненні Президента України від 24/2/2022 передбачає розуміння України як держави-нації, відповідником чого в українських медіа був заголовок «Війна РФ проти України». В цій же формі він був присутнім в закордонних медіах — Russia's War on Ukraine або War on Ukraine, Russlands Krieg gegen die Ukraine або Krieg gegen die Ukraine, La guerre de la Russie contre l'Ukraine — поряд із заголовками Russia's War in Ukraine або War in Ukraine, Russlands Krieg in der

Ukraine або Krieg in der Ukraine, Guerre en Ukraine. Вживання локативу «війна на Україні» (відповідно «конфлікт, криза на Україні») поряд з формою «війна проти України» відповідає, на мою думку, двом сенсам слів «війна» та «Україна»: в останньому випадку *війну* розуміють як *стан справ* (як протилежність *миру*), відповідно *Україну* розуміють як державу-націю, що знаходиться у стані війни. В першому випадку *війну* розуміють як *процес* у просторі та часі, відповідно *Україну* розуміють як територію локалізації держави та нації (народу), що можуть мислитись окремо.

Присутність цих двох ідіом в західних (як правило, європейських) медіа віддзеркалює дві позиції західної суспільної думки стосовно російсько-української війни. У першому випадку Україну розглядають як суверенну державу-націю, що протистоїть агресії РФ, потребуючи військової підтримки з боку західних демократій для встановлення миру шляхом перемоги у війні за рахунок послаблення РФ/Росії (слоган: Stand With Ukraine). У другому випадку Україну розглядають як країну, що знаходиться в процесі творення національної держави (поєднання держави та нації в єдину державу-націю). У цьому розумінні Україна не увиходить до «клубу» держав-націй (до якого зараховують і РФ). Як наслідок, російсько-українську війну можуть розуміти як *конфлікт* або *кризу* на території України, спричинену протистоянням держав-націй США (НАТО) та РФ/Росії, в якому Україна власне не має суб'єктності, відіграючи роль проксі-країни. На відміну від першого випадку, де підтримку України розглядають як сприяння в перемозі України як держави-нації у війні з РФ, у другому випадку підтримку України розглядають як сприяння уникненню поразки України в її становленні як держави-нації, що резюмує Габермасовий заклик «підтримувати, зберігаючи дистанцію (тобто ієрархію країн — *В.О.*)»³⁸ (слоган: Stand By Ukraine).

Анатолій ЄРМОЛЕНКО:

Ця проблематика насправді дуже важлива, тому що всі ці ідеологічні змагання відбуваються навколо тих понять, які схарактеризував пан Валентин, і, що важливо, ці поняття часто-густо за уявною термінологічною очевидністю багато що приховують. Такий глибинний аналіз уможлиблює не просто розуміння, а бачення тих прихованих смислів, які спеціально «вкидаються». Тут ішлося про те, що ці терміни використовують і на Заході, і в Росії.

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

Так! І мені здається, що зараз цей механізм поєднання двох семантичних вимірів, про який я казав, використовується в Росії, коли, наприклад, на фестивалі у Каннах виступають митці із заявами про гуманістичний бік режиму.

Сергій ЙОСИПЕНКО:

У мене запитання власне щодо семантичної складової. Я зі здивуванням слухав ваш аналіз заголовків західної преси, оскільки маю сказати, що

³⁸ Див.: Süddeutsche Zeitung 28/04/2022.

ми — українці — вже багато років намагаємось розрізнити звороти «в Україні» і «на Україні», це стало частиною українського дискурсу, ми надаємо цьому розрізненню великого значення. Це розрізнення є в українській мові, є в російській, є в польській (можливо, ще десь — я не знаю), але ви так легко переклали «Guerre en Ukraine» як «війна на Україні» і приписали цьому, що нібито Україна є несуб'єктною територією, й робите з цього якісь висновки. Чи можете ви мені сказати, як буде французькою «на Україні» і «в Україні»?

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

Я перекладаю ці вирази «на Україні», оскільки якби це стосувалось України не як території, а як держави, то це була б «Україна у війні».

Сергій ЙОСИПЕНКО:

Вислів «Україна у війні» позначає внутрішню війну або вступ країни у стан війни з кимось.

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

І це вживав президент Франції Е. Макрон — «Франція у війні».

Сергій ЙОСИПЕНКО:

Бо це позначало внутрішню французьку «війну» (з Covid-19).

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

Тут йому закидали не «внутрішню французьку війну», а те, що він використовує аналогії Другої світової війни для опису ситуації, яка є внутрішньою.

Сергій ЙОСИПЕНКО:

Це доволі вразлива методологія — виходити з етимології слів, а не з ужитку, робити на цій підставі якісь висновки щодо ідеологій і політичних стратегій. Мені це здається дуже непереконливим. Ваше пояснення щодо «у війні» — це досить маргінальний вислів і його вживають у зовсім іншому реєстрі, ніж той, про який ми говоримо. Я, наприклад, постійно бачу рубрики «Guerre en Ukraine» і там нічого антиукраїнського, нічого з тих дискурсів, про які ви говорите, немає.

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

Тільки зараз з'являється таке висловлювання як «війна Росії проти України» — «contre l'Ukraine». Цього не було, в медіа не вживали висловлювання «проти України».

Сергій ЙОСИПЕНКО:

Я думаю, що це дуже притягнуто за вуха і це порушує правила французької мови. Потрібно розуміти певну культурну і мовну тяглість, щоб не приписувати мовним зворотам якогось змовницького бачення проти України, якого там немає.

Валентин ОМЕЛЬЯНЧИК:

Тут не йдеться про змовництво.

Ольга ГОМІЛКО, доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Антропологія війни у логіці штучного інтелекту: автономність зброї vs людський чинник

Постачання надточної зброї Україні західними партнерами — одне з пріоритетних питань, від розв'язання якого залежить виживання української держави. Воно постало на порядок денний ще з часів початку російської воєнної агресії на Сході України 2014 року. Проте надання такої зброї було заблоковане, зокрема, з огляду на подразливість реакції з боку російської влади. Відсутність військово-технічного співробітництва з нашими партнерами в цьому питанні змусило українців розраховувати виключно на власний потенціал оборонного комплексу. На жаль, з низки причин (про це будемо говорити після нашої перемоги) розробити та запустити у виробництво сучасне озброєння нам не вдалося, що значною мірою уможливило повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Не дивно, що деякі американські військові експерти давали армії РФ 78 годин на захоплення України.

Проте стався український героїчний спротив. Питання про надання Україні надточної зброї знову набуло актуальності та вкотре виявило сумніви західних лідерів. Тепер вже побоювання стосувалось ядерної загрози з боку Росії. Але така суперечлива позиція західного світу має різні причини. Це не лише намагання «замирення» Путіна чи недовіра до нашого політичного керівництва. Наріжний камінь такого «непорозуміння» складає проблема синхронізації сучасної парадигми високоточних озброєнь та звичайного озброєння та техніки, як-то бойові танки, бойові машини, артилерія, бойові і ударні гвинтокрили. Йдеться про перехід від автоматичного до автономного озброєння. Війна Росії уможливорює для України не лише розрив з імперією, а й можливість стрибка у високотехнологічний світ.

Просування штучного інтелекту спроможне трансформувати антропологію війни: людська тілесність втрачає свою стратегічну значущість, натомість вирішальна роль у перебігу війни переходить до когнітивних чинників. Іншими словами, у сучасній війні інтелектуальна сила переважає над фізичною. Війна, яка використовує «розумну» зброю, залишає дедалі менше простору для використання антропологічних характеристик, як-то витривалість, стійкість, загартованість тощо як стратегічного чинника війни. У минулому нерідко кінець війни визначав поєдинок між двома супротивниками, які на прийнятних умовах виявляли свої бойові навички та звичаї, зокрема вміння майстерно користуватися зброєю. Штучний інтелект вимагає від сучасного вояка не стільки тілесної сили, скільки розвиненого інтелекту.

Новітня війна зменшує ймовірність прямого зіткнення з ворогом, що, з одного боку, підвищує шанс збереження людських життів, а з іншого — психологічно дестабілізує бійців. Складається враження, що людина дедалі менше

може впливати на перебіг подій. «Розумна» зброя «прагне» до посилення власної автономності, в результаті чого роль людини зменшується. Тоді прийняття рішень переходить «до рук» «розумної» зброї. Його визначає не людська свідомість, а логіка штучного інтелекту. На відміну від свідомості людини, яка у прийнятті рішень вагому роль надає моралі та цінностям, логіка штучного інтелекту чітко обмежена алгоритмом. У своїй комплексності останній є лише математичною функцією, що призначена для розв'язання лише конкретного завдання. Такі складні алгоритми, як нейромережі, що слугують для розпізнавання зображень, наприклад, котів чи собак, не можуть їх відрізнити від слонів чи ведмедів. Спосіб прийняття людиною рішень все ще до кінця не вивчено, а тому набагато важче його передбачити. Володіючи великим обсягом інформації, штучний інтелект досі не спроможний мислити так, як це робить людина. Тож логіка прийняття рішення під час бойових дій «розумною» зброєю та людиною можуть принципово відрізнятись.

Проблема синхронізації парадигм автоматичного та автономного озброєння полягає в (1) посиленні когнітивних чинників ведення війни; (2) створенні «екосистеми» зброї; (3) збереженні присутності людини у воєнному циклі та збереженні її головної ролі у прийнятті рішень. В українських реаліях це означає, що (1) в країні повинна пройти структурна реформа оборонно-промислового комплексу, завдяки якій має бути здійснено перехід від модернізації радянських зразків озброєння до створення їх новітніх типів; (2) у воєнній сфері має відбутись значний інтелектуальний прорив, завдяки якому «розумне» озброєння отримає «розумне» з боку людини керування та забезпечення.

Отже, штучний інтелект у сфері воєнних озброєнь спонукає до посилення (1) «розумності» зброї та (2) позицій розуму людини. Інакше можливе послаблення людського чинника, що породжує ризик втрати людиною контролю над потужною та непередбачуваною зброєю. Збереження людини на «полі битви» сучасної війни передбачає трансформацію її присутності: від «людини у циклі» (система розрізняє середовище та пропонує напрямки дії, але не може здійснити дію без схвалення людиною) та «людини на циклі» (машина може визначати зміст, вирішувати та діяти, але людина може спостерігати на поведінкою машини та за бажанням її припинити) до «людини поза циклом» (повністю автономна система без втручання людини. Остання лише її активує. Виконання завдання відбувається без комунікації з людиною). Втрата людиною свого місця у циклі може спрямувати його смертоносну силу «проти» неї самої.

Очевидно, що використання високоточної зброї потребує значного когнітивного людського потенціалу, завдяки якому стає можливою функціонування «екосистеми» зброї. Остання означає, що окремі види озброєнь вступають у «розумну» комунікацію між собою як через команди людини, так і «самостійно». Використання такої зброї передбачає наявність значного інте-

лектуального ресурсу. Відповідно, постачання надсучасної зброї українським збройним силам насамперед залежить від спроможності наших військових у короткий термін оволодіти як різноманітними знаннями, так і особливими навичками управління неї. На відміну від звичайного озброєння «розумна» автономна зброя вимагає «розумних» військових. Тоді анекдоти про їх недолугість на кшталт летючих крокодилів чи люмінію втрачають свою популярність. Війна може стати вирішальним чинником когнітивної модернізації України, коли засадовими щодо реформ стануть значні інтелектуальні зміни. Останнє означає зміцнення раціональних засад суспільства, всебічну легітимацію логічного та доказового мислення, визнання інтелекту як ключової соціальної цінності.

На думку одного з провідних американських воєнних аналітиків генерала Барі Маккафрі, характер війни в Україні на поточному етапі подібний до Першої світової війни, коли «артилерійські дуелі» породжують жорстоке протистояння ворожих сторін з подальшим окопуванням та знерухомиленням військ. Результат війни залежить від того, яка із сторін першою «трісне». Нерідко війну Росії проти України порівнюють із Другою світовою війною. За таких умов ефективно застосувати новітнє озброєння складно.

Відкат у минуле у цій війні не є випадковим. Мертвий хапає живого або величезні арсенали радянської зброї душать розвиток демократичної України. Технологічно застрілі російські озброєння мають тимчасову перевагу через їхню кількість. Тож перевага над ними може бути забезпечена або більшою кількістю звичайної зброї або «розумним» використанням «розумної» зброї. У цій війні нашими партнерами виявились розвинені країни, воєнні доктрини яких уже впродовж тривалого часу зорієнтовані на технологічну парадигму війни. Відповідно їхня допомога озброєнням визначена параметрами новітньої війни, для якої безпілотні види («*unmanned*» *vehicles*) є пріоритетними. Тож ефективність допомоги українським збройним силам — це не лише проблема браку кваліфікації наших військових, але брак у наших партнерів звичайної техніки. А тому українська армія «приречена» на «розумну» модернізацію, де антропологія поступається місцем когнітології.

Посилаючись на дослідження Поля Шарре, викладені у книзі «Армія нікого. Автономна зброя та майбутнє війни»³⁹, зазначимо суттєві ознаки сучасної війни. Принципово, що остання дедалі менше покладається на антропологічні чинники, але посилює свій запит на людський інтелект. Сьогодні можна говорити про робопокаліпсис (*Robocalypse*) або робототехнічну революцію (*the Military Robotics Revolution*) у воєнній сфері. Нечітка рійна (*swarm*) логіка визначає дію автономних безпілотників. Поняття рою означає не метафору мови, а раціональну стратегію. Втілення такої логіки засвідчив експеримент у Каліфорнії (*Camp Roberts*), який відтворив битву двох автономних роїв дронів. Ясна річ, що посилення автономності зброї

³⁹ Scharre, P. (2018). *Army of None. Autonomous Weapons and the Future of War*. New York, London: W.W. Norton & Company.

трансформує пріоритети її розробки та виробництва. Не випадково в США ще 2018 року було виділено 7,5 млрд дол. США на розробку нових видів військових роботів.

Зазначу головні переваги застосування роботехніки у війні: (1) відбувається звільнення від «еволюційних кайданів» тілесних обмежень людини; (2) без фізичної присутності людини бойові машини можуть бути легшими, меншими за розмірами, більш маневренішими, дешевшими, тривалішими у використанні (немає потреби у відпочинку); (3) спроможні до більших ризиків (дрони-камікадзе запрограмовані на самознищення), а тому мають більшу ефективність ураження; (4) зменшуються ризики для життя людини. Натомість головний недолік роботехніки полягає у тому, що без людського впливу вона позбавлена найрозвиненішого когнітивного процесора — людського мозку. Лише комунікація робота з мисленням людини уможлиблює виконання його складних функцій.

Автономія визначає пріоритетний напрямок удосконалення безпілотної зброї. Вона є когнітивним двигуном дії роботів. Без автономії робот є порожньою посудиною, безмозкою оболонкою, повністю залежною від волі людини. Ось чому важливе завдання таких розробок складає досягнення високого рівня автономії зброї для забезпечення її спроможності: (1) адекватно реагувати на зовнішнє середовище та (2) співпрацювати із іншими автономними системами зброї.

Серйозну проблему автономності зброї складає визначення її (автономності) меж. Адже автономність зброї не передбачає виявлення системою свободи волі чи непокори власному програмуванню. На відміну від автоматичної зброї автономна не розриває лінійний зв'язок між виявленням завдання та його виконанням. Суть автономності полягає в тому, що система враховує різні можливості власних дій, вибираючи найкращий у певній ситуації. А тому дуже важко передбачати спосіб виконання функції автономної системи. Ускладнення автономних систем породжує небезпеку у тому, що користувач не може передбачити специфічних дій системи наперед. Розуміння логіки прийняття машиною рішень уможливить її приборкання та подолання страху перед непередбачуваністю дій машини. Завдяки прогресу знань людина має утримати своє місце у циклі, а відповідно захистити себе не лише від своїх ворогів, а й від власного озброєння.